

Representing the Place of Water in Hassan Qomi's Historiography: From Qanat to Holiness¹

Tahereh Nazari Ilkhaniabadi² | Mojtaba Garavand³ | Dariush Nazari⁴

Received: 2025/09/11
Accepted: 2025/12/25

Abstract

In the history of Qom by Hassan b. Mohammad Qomi (d. 406 AH), water goes beyond a natural element; it becomes a cultural, social, and political phenomenon. The main question is how Qomi represents water on three levels: material, political, and symbolic. On the material level, he deals with qanats (aqueduct), irrigated lands, and methods of exploitation. On the political level, he presents water as a tool for regulating power and gaining social prestige. On the symbolic level, he highlights concepts such as purification, blessing, and healing. The sanctity of springs, the connection of water with sacred figures, and rituals such as *istisqa* and sacrifice also show how the anxiety of water scarcity is transformed into collective action. The rulers' development measures – from restoring qanats to expanding water resources – serve both a public function while a credibility-building role, and the people's "prayer for good" symbolizes the connection between power and holiness. Also, rituals and symbols such as the "Suqay of Karbala" and the "Alma Ghassan" organize collective memory and Iranian-Islamic identity around water, turning it into a common cultural context between residents and immigrants. As a result, Qomi depicts the society of the fourth century AH as engaged in a multilayered interaction with water, from the structure of its users to the sanctification of water resources, creating a cultural-biological system. From this perspective, the history of Qom is a pre-modern example of environmental historiography that explains the relationship between man and nature in connection with geographical, political, and cultural-religious meanings.

Keywords: Hassan b. Mohammad Qomi, History of Qom, Water, Qanat and Holiness, Iran.

1. DOI: 10.22051/hii.2025.52263.3070

2. PhD student, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran. taherehnazari@yahoo.com

3. Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran (Corresponding Author). garavand.m@lu.ac.ir

4. Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran. nazari.d@lu.ac.ir

This article is taken from the doctoral dissertation titled "Insight and Method in the Historiography of Imami Shia Historians from the Third to the Sixth Century AH (Case Study: Thaqafi Kufi, Hassan bin Muhammad Qomi, and Abdul Jalil Qazvini)" from Lorestan University.

ISSN: 2008-885X/Online ISSN:2538-3493

Introduction

Islamic historiography, especially in the tradition of local historiography, is not limited to simply recording events and often reflects the author's understanding of the relationship between man, society, and the natural environment. The History of Qom by Hassan ibn Muhammad Qomi (d. 406 AH), one of the key texts of the fourth century AH, is a clear example of such an approach. In this work, natural resources-especially water-play a fundamental role in organizing the social, economic, political, and religious life of the city of Qom. The present study is shaped by the central question of at what levels does Hassan Qomi represent water and what image does this representation present of the relationship between man and nature in the Shiite society of Qom? The main assumption of this study is that water in the History of Qom is not simply a material element, but rather finds meaning in three layers: material, socio-political, and symbolic-religious, and acts as an identity-building factor in local history.

Methodology

This research was conducted using a qualitative and analytical approach and employs the thematic content analysis method. The text of the History of Qom was examined as the main source and water-related narratives-including aqueducts, springs, irrigated lands, rituals, and government interventions-were extracted and categorized. The theoretical framework of the research is influenced by the "fat description" approach in cultural studies and social history and allows for the analysis of hidden meanings and symbolic layers of natural elements. In explaining the layers of meanings of water (material, political, and Symbolic-religious), tables and concepts from religious studies, especially Mircea Eliade's views on the sanctity of place and religious centrality, have been used.

Discussion & Results

The findings of the research show that Hassan Qomi represents water on three interconnected levels. On the material level, water is the foundation of agriculture, development, urban development, and the local economy of Qom. Numerous reports on qanats, water distribution, and irrigated lands indicate that the control and exploitation of water resources played a decisive role in the city's livelihood and economic structure. On the socio-political level, water management was a tool for regulating power relations and gaining social prestige. In addition to its public function, the restoration of qanats and the expansion of water resources by rulers played a legitimizing role, and the people's "prayer for good" acted as a symbol of the connection between power and holiness. On the symbolic-religious level, water is associated with concepts such as purity, blessing, and healing. The sanctity of springs, the connection of water with sacred figures, and rituals such as *istisqa* and sacrifice, indicate the transformation of water scarcity anxiety into collective and meaningful action. Also, symbols such as the "waterers of Karbala" and narratives such as "Al-Ma' Ghassan" play a role in the formation of collective memory and Iranian-Islamic identity around water.

Conclusion

An analysis of the history of Qom as narrated by Hassan b. Mohammad Qomi shows that water has been a multidimensional factor in shaping social structures and religious beliefs. In the material dimension, water formed the basis of agriculture, the local economy, and the tax system, and its distribution determined power and

resources; in the political dimension, control of canals and water flows was considered a tool for the rulers to settle and stabilize the structure of power and social influence; and in the symbolic and religious dimension, water had an inextricable link with sacred beliefs, purification rituals, and symbols of blessing, and it represented a collective identity and sanctification of the lifeworld of the inhabitants. Water management in the history of Qom changed along with political and social developments: before Islam, water resources were in the hands of local Iranian families; with the arrival of the Ash'arites and the formation of the "Water Council", water distribution became more organized; during the reign of Muwayyid al-Dawlah Deylami, the government stabilized the flow of water by relying on local confidants; And in later periods, resource management continued in a simpler, more local form. In all these periods, religious beliefs and rituals related to water – such as sacrifice for the birth of springs or the provision of water through sacred symbols – helped to reproduce culture and social cohesion as part of social action. In the "History of Qom", water had temporal, spatial, and functional dimensions: festivals and agricultural calendars linked water to the cycle of life and the sanctity of time; sacred rivers and springs shaped the structure of settlements and the boundaries of neighborhoods; and ritual rituals, while meeting material needs, help perpetuate cultural and religious beliefs in the local context. By providing an integrated analysis of human-environment interaction, this study offers two important innovations. First, it shows that local historiography in the fourth century AH, beyond merely reporting events, possessed the capacity for environmental and cultural analysis, presenting a pre-modern example of environmental historiography. Second, the multidimensional analytical framework introduced here enables generalization to other local texts and provide interdisciplinary applications in history, anthropology, and environmental studies. Overall, "The History of Qom" is not only a local report, but also a window into the networks of power, economics, and the meaning-making of water in early Islamic society, paving the way for future research on human-environment interaction and comparative studies of local texts.

References

- Abū Dūlaf. (1963). *Safar-nāmeḥ-ye Abū Dūlaf dar Īrān*. Translated by Abolfazl Tabatabaei. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Īrān. [In Persian]
- Afandī Iṣfahānī, ‘Abdollāh b. ‘Īsā. (2010). *Rīyād al-‘ulamā’ wa-ḥīyād al-ḥudalā’*. Edited by Ahmad Hosseini Ashkouri. Beirut: Mu’assīsat al-Tārīkh al-‘Arabī. [In Arabic]
- Afzal ul-Molk, Qolām-Hosayn. (2000). *Safar-nāmeḥ-ye Eṣfahān*. Edited by Naser Afsharfār. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Āghā Bozurg Tehrānī, Moḥammad Moḥsen. (2004). *Al-Dharī‘a ilā Taṣānīf al-Shī‘a*. Beirut: Dār al-Aḍwā’. [In Arabic]
- Al-Maqddesī, Moḥammad b. Aḥmad. (1991). *Aḥsan ul-Taqāsīm fī Ma‘rifat al-Aqālīm*. Cairo: Maktabat Madbūlī. [In Arabic]
- Afīfī, Raḥīm. (1996). *Myths and Iranian culture in Pahlavi writings*. Tehran: Tūs. [In Persian]
- Arabzadeh, Abolfazl. (2004). *Historical geography of Qom*. Qom: Nāshr-e Zā‘er. [In Persian]
- Bosworth, C. E. (1991). Some remarks on the terminology of irrigation practice and hydraulic constructions in the eastern Arab and Iranian worlds in the third–fifth centuries A.H. *Journal of Islamic Studies*, 2(1), 78–85.
<https://doi.org/10.1093/jis/2.1.78>

- Bosworth, Clifford Edmund. (1983). *The Ghaznavids*. Translated by Hasan Anousha. Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Barthold, V. V. (1971). *L'Irrigation en Turkestan*. Translated by Karim Keshavarz. Tehran: Institute for Social Studies and Research. [In Persian]
- Balkhī, Abū Zayd Aḥmad b. Sahl. (2017). *Al-Aškāl wa-l-bīlād*. Edited by Farhad Veddad. Tehran: Anjoman-e Āṭār va Mafākher-e Farhangī. [In Arabic]
- Bīrūnī, Abū Rayḥān. (2011). *Āṭār ul-Bāqīya*. Translated by Akbar Dana-Seresht. Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Boyce, Mary. (1995). *A history of Zoroastrianism*. Translated by Homayoun Sanatizadeh. Tehran: Tūs. [In Persian]
- Chauveau, Michel. (2001). *Les qanates dans les ostraca de Manawir*. Paris: Séminaire tenu au Collège de France (Persika 2).
- Christensen, Arthur. (1972). *L'Iran sous les Sassanides*. Translated by Rashid Yasemi. Tehran: Ibn-e Sīnā. [In Persian]
- Di'bil al-Khuzā'ī. (1997). *Dīvān-e Di'bil*. Tehran: 'Elmī va Farhangī. [In Persian]
- Diakonoff, M. M. (2001). *The Ancient History of Iran*. Translated by Rouhi Arbab. Tehran: 'Elmī va Farhangī. [In Persian]
- Daryaei, Touraj. (2004). *the Sasanian Empire*. Translated by Mortaza Saqebfar. Tehran: Qoqnūs. [In Persian]
- Drechsler, Andreas. (2004). *the history of Qom in the Middle Ages*. Translated by Sajjad Jafarian. *Āyīneh-ye Pazhūheš*, 88, 53–60. [In Persian]
- Drechsler, Andrew. (2004). *The history of Qom in the Middle Ages: Political and economic aspects*. Qom: Daftar-e Tabliqāt-e Eslāmī. [In Persian]
- Dostkhah, Jalil. (1994). *Avesta: The oldest Iranian hymns and texts*. Tehran: Morvārīd. [In Persian]
- Eliade, Mircea. (1993). *Patterns in Comparative Religion*. Translated by Jalal Sattari. Tehran: Sorouš. [In Persian]
- East, William Gordon. (2014). *History in a geographical perspective*. Translated by Hossein Hatami-Nezhad & Hamid-Reza Peyghambari. Tehran: Research Center for the History of Islam. [In Persian]
- Fagnan, Edmond. (1921). *Le livre de l'impôt foncier*. Paris. [In French]
- Faqihī, Ali-Asghar. (2014). *History of Qom*. In *Encyclopaedia of the Islamic World*. Tehran: Bonyād-e Dā'irat al-Ma'āref-e Eslāmī. [In Persian]
- Farnoud, Reza. (2007). *Historical atlas of Iran from the rise of Islam to the Seljuk period*. Tehran: Našr-e Ney. [In Persian]
- Ferdowsī, Abū al-Qāsem. (1995). *Šāh-nāmeḥ*. Tehran: Qaṭreh. [In Persian]
- Frye, Richard. (1984). *The golden age of Persian*. Translated by Masoud Rajab-Nia. Tehran: Sorouš. [In Persian]
- Gardīzī, Abū Sa'īd 'Abd al-Ḥayy b. Zāḥḥāk b. Maḥmūd. (1984). *Tārīḳ-e Gardīzī*. Edited by Abd al-Hayy Habibi. Tehran: Donyā-ye Ketāb. [In Persian]
- Ghirshman, Roman. (1985). *Iran: From the earliest times to Islam*. Translated by Mohammad Moein. Tehran: 'Elmī va Farhangī. [In Persian]
- Guerbran, Alain, & Chevalier, Jean-Jacques. (1998). *Dictionary of Symbols*. Translated by Sudabeh Fazayeli. Tehran: jeyhoun. [In Persian]
- Hazrati, Hasan. (2022). *Thick description: The most important scholarly responsibility of historians from past to present*. *Journal of "Historical Perspective & Historiography"*, 32(30), 117–135.
<https://doi.org/10.22051/hph.2024.45872.1701>
- Hodūd al-'Ālam min al-Mašrīq ilā al-Maghrib. (1983). Edited by Manouchehr Sotoudeh. Tehran: Tahūrī Library. [In Persian]

- Hinnells, John. (2004). Persian myths. Translated by Mohammad-Hossein Bajelanfarrokhi. Tehran: Asāfir. [In Persian]
- Ībn al-Faḡīh al-Hamadhānī. (1923). Moḡtaṣar ul-Boldān. Beirut: Dār Ṣādīr. [In Arabic]
- Ībn ḡorradādbīh, ‘Ubaydollāh b. ‘Abdollāh. (1992). Al-Masālīk wa-l-Mamālīk. Translated by Saeed Khakrand. Tehran: Mīrāt-e Mellal. [In Persian]
- Ībn Rusta, Aḡmad b. ‘Umar. (1986). Al-A’lāq al-Nafīsa. Translated by Hossein Qarachanlou. Tehran: Amīrkabīr. [In Persian]
- Ībn Ḥawḡal, Moḡammad. (1987). Ṣūrat ul-Ard (Safar-nāmeḡ-ye Ībn Ḥawḡal). Translated and annotated by Jafar Shoar. Tehran: Amīrkabīr. [In Persian]
- Iṣṭaḡrī, Abū Īshāq Ībrāhīm. (1994). Masālīk wa al-Mamālīk. Translated by Moḡammad b. As’ad b. ‘Abdallāh Tostarī, edited by Iraj Afshār. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Kazemi, Ali. (2010). Encyclopaedia of the history and civilization of Qom. Qom: Dār al-Ketāb. [In Persian]
- ḡārazmī, Abū ‘Abdollāh Moḡammad. (1968). Mafātīḡ ul-‘ulūm. Tehran: Ofset. [In Persian]
- Khalatbari Limaki, Mostafa. (1999). Water, rituals, and related beliefs in popular culture. Tehran: Islamic Republic of Iran Broadcasting. [In Persian]
- Khosravī, Khosrow. (1973). Land exploitation systems in Iran from the Sasanians to the Seljuks. Tehran: Payām. [In Persian]
- Labaf Khaniki, Majid. (2006). Water distribution systems in Iran. Tehran: National Water Treasury of Iran. [In Persian]
- Lambton, Ann K. S. (1948). An account of the Tārīkh-I Qumm. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 12(3–4), 586–596.
<https://doi.org/10.1017/S0041977X00083161>
- Lambton, Ann K. S. (1983). Landlord and peasant in Persia: a study of land tenure and land revenue administration. Translated by Manouchehr Amiri. Tehran: Elmi va Farhangī. [In Persian]
- Madison, F., & Savage-Smith, E. (1931). Scientific instruments. Translated by Gholam- Hossein Mazandarani. Tehran: Karnīg. [In Persian]
- Mahmoudi Bakhtiari, Ali Qoli. (1979). Background of Iranian Culture and Civilization. Tehran: Efte Printing Company. [In Persian]
- Masse, Henri. (2008). Croyances et coutumes persanes. Translated by Mahdi Roshanzamir. Tehran: Shafī’ī. [In Persian]
- Mashhadi, Mohammad. (2005). A Historical Geography of Kashan in The History of Qom. Journal of Kashan Studies, University of Kashan, 1, 88–100. [In Persian]
- Majlesī, Moḡammad Bāqer. (2004). Bīḡār ul-Anwār. Beirut: Mu’assasat al-Wafā’. [In Arabic]
- Modarresi Tabatabaei, Seyyed Hossein. (1985). Qom-nāmeḡ: Majmū’eh-ye maḡālāt va motūn darbāreh-ye Qom. Qom: Najafī Library. [In Persian]
- MirJafari, Hossein, Allahyari, Fereydoun, Behnia, AbdolKarim, & Cheraghi, Zohreh. (2009). An examination of the theory of the origin of qanats in Iran. Journal of History of Islam in Iran, 19(2), 79–102.
<https://doi.org/10.22051/hii.2014.736>
- Nā’īnī, Mīrzā ‘Alī ḡān. (2003). Gozāreṣ-e kavīr: Safar-nāmeḡ-ye Ṣafā’ ul-Saltāneh Nā’īnī. Tehran: Ettelā’āt. [In Persian]
- Nā’īnī Ardastānī Kachū’ī Qommī, Moḡammad-‘Alī b. Ḥosayn. (2002). Anwār ul-Mosha’sha’in. Edited by Mohammad-Reza Ansari Qommi. Qom: Grand

- Ayatollah Mar'ashī Najafī Library. [In Arabic]
- Naḵjavānī, Moḥammad b. Hindūšāh. (1976). *Šihāh ul-Fors*. Tehran: Translation and Publication Organization. [In Persian]
- Nizām ul-Molk. (1969). *Siyāsāt-nāmeḥ*. Edited by Jafar Shoar. Tehran. [In Persian]
- Olmstead, A. T. (1978). *History of the Achaemenid Empire*. Translated by Mohammad Moqaddam. Tehran: Amīrkabīr. [In Persian]
- Omidīyan, Zeinab. (2020). A study on the history of water and water resources in Fars based on *Fārs-nāmeḥ-ye Ibn Balkhī*. In *Proceedings of the National Conference on Water, Culture, and Humanities Research* (pp. 734–744). [In Persian]
- Papoli Yazdi, Mohammad- Hossein, & Labaf Khaniki, Majid. (1998). Water distribution units in traditional irrigation systems (fenjān). *Geographical Research*, 49–50, 47–73. [In Persian]
- Papoli Yazdi, Mohammad- Hossein, & Labaf Khaniki, Majid. (2000). The role of qanats in the formation of civilizations: The theory of sustainability of qanat-based culture and civilization. In *Proceedings of the International Conference on Qanat*. Tehran: Ministry of Energy. [In Persian]
- Pourdavoud, Ebrahim. (2001). *Ancient Iranian Culture*. Tehran: Asāṭīr. [In Persian]
- Qalqašandī, Aḥmad b. 'Alī. (2001). *Historical geography of Iran in the ninth century AH: Extracted from Šobḥ ul-A 'šā fī Šīnā' at al-Īnšā'*. Translated by Mahjoub al-Zowayri. Tehran: Ministry of Foreign Affairs. [In Persian]
- Qazvīnī, Maḥmūd. (1992). *Āṭār ul-Bīlād wa Aḵbār al-'Ībād*. Translated by Jahangir Mirza Qajar, edited by Mīr-Hāšem Moḥaddeth. Tehran: Amīrkabīr. [In Persian]
- Qommī, Ḥasan b. Moḥammad. (1982). *Tārīḵ-e Qom*. Translated by Hasan b. Abdol-Malek Qommi, edited by Seyyed Jalal al-Din Tehrani. Tehran: Tūs. [In Persian]
- Ranjbar, Abolfazl. (2019). *Rūd-e Anārbār: An introduction to traditional systems of agricultural exploitation of water and land in the outskirts of Qom*. Qom: *Majma'-e Zaḳā'er-e Eslāmī*. [In Persian]
- Razi, Hashem. (2001). *A study of calendrical systems and festivals of ancient Iran*. Tehran: Behjat. [In Persian]
- Refatipanah Mehrabadi, Mahdi. (2017). The Impact of Agricultural Policies of Iran's State on the Use of Groundwater through Developmental Programs (1984-1978). *Journal of History of Islam and Iran*, 27(35), 105–128. <https://doi.org/10.22051/hii.2017.15954.1397>
- Semsar Yazdi, Ali Asghar and Alamdar, Mohammad Hossein. (2000). *Vāže-nāmeḥ-ye Qanāt*. In *Proceedings of the International Conference on Qanat*. Tehran: Ministry of Energy, Organization for Construction and Training. [In Persian]
- Thompson, John Brookshire. (1999). *Ideology and Modern Culture: Critical Social Theory in the Era of Mass Communication*. Translated by Mas'ūd Ohadī. Tehran: Āyandeh Pūyān Cultural Institute. [In Persian]
- Yāqūt al-Ḥamawī. (1995). *Mo'jam al-Boldān*. Beirut: Dār Šādīr. [In Arabic]
- Yā'qūbī, Aḥmad b. Abī Yāqūb. (1960). *Tārīḵ al-Ya'qūbī*. Beirut: Dār Šādīr. [In Arabic]
- Zeynali, Bahman. (2019). *Local historiography of Iran in the Islamic period*. Qom: Research Institute for Hawza and University. [In Persian]

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهرا (س)
سال سی و پنجم، دوره جدید، شماره ۶۶، پیاپی ۱۵۶، تابستان ۱۴۰۴
مقاله علمی - پژوهشی
صفحات ۱۹۶-۱۶۳

بازنمایی جایگاه آب در تاریخ‌نگاری حسن قمی: از قنات تا قداست^۱

طاهره نظری ایلخانی آبادی^۲ | مجتبی گراوند^۳ | داریوش نظری^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۲۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۰۴

چکیده

در تاریخ قم حسن بن محمد قمی (متوفای ۴۰۶ق)، آب از یک عنصر طبیعی فراتر رفته و به پدیده‌ای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی تبدیل می‌شود. پرسش اصلی آن است که قمی، آب را در سه سطح مادی، سیاسی و نمادین چگونه بازنمایی می‌کند؟ در سطح مادی، او به قنات‌ها، اراضی آبی و شیوه‌های بهره‌برداری می‌پردازد؛ در سطح سیاسی، آب را ابزاری برای تنظیم قدرت و کسب اعتبار اجتماعی می‌داند؛ و در سطح نمادین، مفاهیمی چون تطهیر، برکت و شفا را برجسته می‌سازد. تقدس چشمه‌ها، پیوند آب با شخصیت‌های مقدس و آیین‌هایی مانند استسقا و قربانی نیز چگونگی تبدیل اضطراب کم‌آبی به کنش جمعی را نشان می‌دهد. اقدامات عمرانی حاکمان - از احیای قنات‌ها تا گسترش منابع آبی - هم‌زمان کارکرد عمومی و نقش اعتبارساز داشته و «دعای خیر» مردم، نمادی از پیوند قدرت و قداست است. همچنین آیین‌ها و نمادهایی

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/hii.2025.52263.3070

۲. دانشجوی دکتری گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران.
tahherehnazari@yahoo.com

۳. دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران (نویسنده مسئول).
garavand.m@lu.ac.ir

۴. دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران. nazari.d@lu.ac.ir
- این مقاله برگرفته از رساله دکتری با عنوان «بیش و روش در تاریخ‌نگاری مورخان شیعه امامی از قرن سوم تا ششم هجری (مطالعه موردی: ثقفی کوفی، حسن بن محمد قمی و عبدالجلیل قزوینی)» دانشگاه لرستان است.

چون «سقای کربلا» و «الماء غسان» حافظه جمعی و هویت ایرانی - اسلامی را حول آب سامان داده و آن را به بستر فرهنگی مشترک میان ساکنان و مهاجران بدل می‌کنند. در نتیجه، قمی جامعه سده چهارم هجری را در تعاملی چندلایه با آب ترسیم می‌کند؛ از ساختار بهره‌برداران تا تقدس‌بخشی به منابع آبی که منظومه‌ای فرهنگی - زیستی را پدید آورده است. از این منظر، تاریخ قم نمونه‌ای پیشامدرن از تاریخ‌نگاری محیط‌زیستی است که نسبت انسان و طبیعت را در پیوند با معانی جغرافیایی، سیاسی و فرهنگی - دینی تبیین می‌کند.

کلیدواژه‌ها: آب، ایران، تاریخ قم، حسن بن محمد قمی، قنات و قداست.

مقدمه

تاریخ‌نگاری اسلامی فراتر از ثبت صرف رویدادها، بازتاب‌دهنده نگرش نویسندگان نسبت به انسان، جامعه و طبیعت است. در این میان، تاریخ قم اثر حسن بن محمد قمی (درگذشته ۴۰۶ق) از متون ارزشمند سده چهارم هجری به شمار می‌آید که با نگاهی جامع‌نگر، تعاملات جامعه قم با محیط طبیعی، به‌ویژه منابع آبی، را تحلیل می‌کند. حسن قمی از دانشمندان شیعه و شاگرد حسین بن علی بن بابویه و محمد بن بابویه (شیخ صدوق) بود که این اثر را به سفارش صاحب بن عباد و در دوره فخرالدوله دیلمی تألیف کرد. تاریخ قم اطلاعات گسترده‌ای درباره تاریخ، فرهنگ و مناسبات اجتماعی قم ارائه می‌دهد. نسخه عربی آن تا سده نهم هجری در دسترس بود و حدود سال ۸۰۶ق، تاج‌الدین عبدالملک قمی آن را به فارسی ترجمه کرد؛ همچنین تصحیح جلال‌الدین طهرانی از این اثر در سال ۱۳۱۳ش. انتشار یافت (قمی، ۱۳۶۱: ۱۶-۱۹؛ آقابرگ تهرانی، ۱۴۰۳: ۲۷۸/۳؛ افندی اصفهانی، ۱۴۳۱: ۱۴۳۱/۱؛ مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۴: ۲۶-۲۷؛ فقیهی، ۱۳۹۳: ۶/ ۲۴۱-۲۴۳؛ مشهدی، ۱۳۸۴: ۸۹؛ زینلی، ۱۳۹۸: ۱۸۳).

حسن بن محمد قمی در تاریخ قم، نه تنها گزارشگر رویدادهای تاریخی است، بلکه با رویکردی تحلیلی، نقش منابع آبی را در تحولات اجتماعی و سیاسی شهر بررسی می‌کند. تمایز مهم او در تاریخ‌نگاری محلی، توجه به محیط طبیعی به‌عنوان عاملی تعیین‌کننده در شکل‌دهی تاریخ قم است. پژوهش حاضر با تمرکز بر همین جنبه، به بررسی جایگاه آب در این اثر می‌پردازد. نقش منابع آبی در تاریخ قم در سه‌لایه به‌هم‌پیوسته معنا می‌یابد:

۱. **لایه مادی:** به‌عنوان منبع حیاتی کشاورزی، آبادانی، توسعه شهری و اقتصاد محلی

نقش‌آفرینی می‌کند.

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء^(س)، سال ۳۵، شماره ۶۶، تابستان ۱۴۰۴ / ۱۷۱

۲. لایه اجتماعی - سیاسی: مدیریت و کنترل آن ابزاری برای مشروعیت‌بخشی به حاکمان، کسب اعتبار اجتماعی و تنظیم روابط میان گروه‌های مختلف است.

۳. لایه نمادین - فرهنگی: در باورها، آیین‌ها و مناسک دینی حضور داشته و قداست چشمه‌ها بخشی از ذهنیت جمعی جامعه قم را شکل می‌دهد.

ایده‌محوری «توصیف فربه» که در پژوهش‌های جدید مورد توجه قرار گرفته است، ابزاری کارآمد برای تحلیل متون تاریخی به شمار می‌رود (حضرتی، ۱۴۰۱: ۱۱۸). این رویکرد نشان می‌دهد چگونه عنصری طبیعی مانند آب، فراتر از کارکردهای مادی، در تعامل انسان با محیط و شکل‌دهی ساختار اجتماعی نقش‌آفرین است. مطالعه روایت‌های مرتبط با آب در تاریخ قم آشکار می‌سازد که آب نه تنها در کشاورزی و مدیریت منابع اقتصادی اهمیت داشته، بلکه در نظام باورها و مناسک دینی این شهر نیز جایگاهی ویژه داشته است. اهمیت این موضوع با در نظر گرفتن نقش تاریخی قم به‌عنوان نخستین شهر شیعی اسلامی و مرکزیت فرهنگی آن، بیشتر نمایان می‌شود. این تمرکز بر «مرکز محوری» در سنت‌های دینی، نکته‌ای است که پژوهشگران ادیان به تفصیل بدان پرداخته‌اند (الیاده، ۱۳۷۲: ۱۹۸-۲۰۰)؛ بنابراین هدف این پژوهش، بررسی جایگاه آب در تاریخ‌نگاری حسن قمی و تحلیل نقش آن در ساختار اجتماعی و نظام باورهای دینی قم است.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های پیشین درباره تاریخ قم عمدتاً به جنبه‌های کلی فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی پرداخته و موضوع خاص «آب» کمتر محل توجه بوده است. لمبتون (۱۳۸۰) در مقاله «شرح و گزارشی از تاریخ قم» این کتاب را از کهن‌ترین و ارزشمندترین تواریخ محلی دانسته و بر ابعاد اقتصادی و جغرافیایی آن تأکید کرده است. مقدم لکلو (۱۳۹۳) در پایان‌نامه خود، به عناصر زرتشتی و فرهنگ ایران باستان پرداخته؛ فقیهی (۱۳۹۳) در مدخل «حسن بن محمد قمی» به زندگی مؤلف و ساختار اثر توجه کرده و معدن و پویای ایرانی (۱۳۸۶) در مقاله «خراج به روایت تاریخ قم» جنبه‌های اقتصادی و مالی آن را کاویده‌اند. چهارزی (۱۳۸۰) نیز در مقاله «جلوه‌های تاریخ اقتصادی در تاریخ قم»، تنها به ابعاد کلی اقتصاد شهری پرداخته است.

در حوزه جغرافیای تاریخی، بارتولد (۱۳۵۰) و پژوهش‌های جدید اقلیمی بر نقش بنیادین منابع آبی، به‌ویژه قنات، در شکل‌گیری زیست‌جهان شهری تأکید کرده‌اند. بویس (۱۳۷۸) در مطالعات زرتشتی خود، بر قداست و کارکرد نمادین آب در سنت ایرانی انگشت نهاده است؛

نکته‌ای که در خوانش معنوی روایت قمی سودمند است. در پژوهش‌های معاصر نیز اهمیت آب در سازمان‌دهی اجتماعی و اقتصادی جوامع گذشته برجسته شده است؛ از جمله امیدیان (۱۳۹۸) که بر نقش دوگانه اقتصادی - نمادین منابع آب در «فارسنامه» تأکید می‌کند. همچنین، پاپلی یزدی و لطف خانیکی (۱۳۷۷؛ ۱۳۷۹) با بررسی قنات و واحدهای تقسیم آب، اهمیت فرهنگ و تمدن کاریزی را در شکل‌گیری جوامع و پایداری منابع آبی نشان داده‌اند.

نوآوری این پژوهش در اتخاذ رویکردی میان‌رشته‌ای برای تحلیل جایگاه آب در تاریخ قم است؛ رویکردی که آب را هم‌زمان در سه سطح مادی (زیرساخت‌ها و نظام آبیاری)، سیاسی (مالکیت، توزیع و کنترل منابع) و نمادین (قداست، آیین‌ها و معانی فرهنگی) بررسی می‌کند. این چشم‌انداز جامع، امکان فهم ارتباط پیچیده میان محیط طبیعی، ساختار اجتماعی و باورهای فرهنگی جامعه قم را فراهم کرده و لایه‌ای تازه از تحلیل روایت حسن بن محمد قمی را می‌گشاید؛ لایه‌ای که در مطالعات پیشین مغفول مانده است.

۱. جغرافیای قم زیربنای کنش‌های انسانی

قم در اقلیم چهارم از اقلیم سبعة و در طول ۷۴ درجه و ۱۵ دقیقه و عرض ۳۵ درجه و ۴۰ دقیقه قرار دارد؛ موقعیتی که آن را در مرز میان ناحیه فلات مرکزی خشک و دشت‌های رطوبی جنوب البرز جای می‌دهد و همین قرارگیری میانه، ساختار اقلیمی شهر را به طور مستقیم با مسئله آب پیوند می‌زند. ابن حوقل قم را شهری «بی‌بارو اما استوار» و برخوردار از آب چاه‌های گوارا و باغ‌های پسته و فندق در مرغزاری به وسعت ده فرسنگ توصیف کرده است (قمی، ۱۳۶۱: ۲۱؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۴۷۸). پیش از اسلام نیز انباشت آب‌های اناربار و دشت‌های مرطوب پیرامونی، چراگاه رمه و حشم سلاطین کیان را شکل داده و منطقه «کیوددشت» را پدید آورده بود (قلقشندی، ۱۳۸۰: ۸۲-۸۳؛ ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۵۵). همین رطوبت طبیعی و تجمع آب، هسته نخستین سکونت شبانان را در کومه‌ها شکل داد و نام قم نیز از «کومه» گرفته شد (قمی، همان: ۲۲).

مهم‌ترین منبع آب شهر، رودخانه فصلی اناربار بود که از خوانسار سرچشمه می‌گرفت و با گذر از میان شهر، قم را به دو بخش شرقی و غربی تقسیم می‌کرد (قمی، همان: ۴۶). اقلیم قم نیمه‌بیابانی، با تابستان‌های گرم، زمستان‌های سرد و بادهای غالب جنوبی است. پوشش گیاهی آن نیز در چارچوب همین اقلیم شکل گرفته است و شامل گون، درمنه، خارشتر، کاروان‌کش و درختانی چون افرا، بادام کوهی، صنوبر و افاقیاست. این ویژگی‌های طبیعی در نام‌گذاری مناطق

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۵، شماره ۶۶، تابستان ۱۴۰۴ / ۱۷۳

نیز اثر گذاشته است؛ مانند کهک (نوفل لوشاتو سابق) و خلجستان (جهرود سابق) که با استقرار طوایف خلج تغییر نام یافتند (قمی، همان: ۱۱۹؛ رنجبر، ۱۳۹۸: ۱۱-۲۱؛ عربزاده، ۱۳۸۳: ۴۹). تأثیر شرایط جغرافیایی بر شکل‌گیری نواحی و محلات قم کاملاً مشهود است؛ از جعفرآباد، قنوت و قمرود گرفته تا کمیجان، کمیدان، ابرشتجان، جمکران و قاسان که هرکدام نسبت مستقیمی با منابع آب و مسیرهای جریان آن داشته‌اند (قمی، همان: ۲۴، ۶۰-۶۳).

وجه تسمیه قم سه گونه مطرح شده است: اسطوره‌ای (طهمورث و کیخسرو)، جغرافیایی («هم‌نشینی آب‌ها» یا «کومه‌نشینی») و اسلامی (مهاجرت اشعریان) (قمی، ۱۳۶۱: ۲۰-۲۵، ۵۸؛ یعقوبی، ۱۹۶۰: ۱/۴۲؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۵: ۱۸۰؛ مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۴: ۱۸۸).

قم از دیرباز در ایالت ماد قرار داشته و یکی از شش شهر مهم آن شناخته می‌شد و در دوره ساسانی با اقدامات قباد، اهمیت ارضی و مذهبی یافت (قمی، همان: ۹۱). موقعیت راهبردی قم در مسیرهای خراسان، ساوه و ری، افزون بر نقش نظامی، ساختار اقتصادی و بازرگانی شهر را تقویت کرده است (ابودلف، ۱۳۵۴: ۷۱؛ ابن رسته، ۱۳۶۵: ۸۱؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۸۷۴؛ یعقوبی، ۱۹۶۰: ۲۴۱؛ مقدسی، ۱۴۱۱: ۴۸۵؛ ابن فقیه، ۱۳۰۲: ۷۲، ۷۴). آثار باستانی قم مانند قلعه دختر و بیش از سی آتشکده، پیوند محیط طبیعی با اهمیت دینی - سیاسی منطقه در دوره پیش از اسلام را نشان می‌دهند (دریچلر، ۱۳۸۳: ۱). ساختار فضایی نخستین شهر در مینجان و کمیدان (چراگاه اسب‌ها)، ابرشتجان (مرکز حکومت و اشراف)، باغ سفید (محل گردش) و جمکران با هفده آتشکده استقرار داشت و همگی تحت ریاست یزدانفادار ایرانی اداره می‌شدند. افزون بر آن، آسیاب‌های بسیار که نیازمند جریان آبی پایدار بودند، نشانه رشد اقتصادی و وجود وقف‌های اجتماعی است (قمی، همان: ۲۰-۲۵، ۶۱-۶۳، ۸۸).

فتح قم در سال ۲۳ هجری توسط اعراب کوفی موجب تحولات سیاسی و اقتصادی شد؛ ورود اشعریان یمنی و سادات حسنی - حسینی ترکیب ایرانی - عربی را تثبیت و قم را از رستاقی وابسته به اصفهان به مرکزی مستقل تبدیل کرد (قمی، ۱۳۶۱: ۲۴، ۱۲۵-۱۳۲). این تغییرات توسعه کشاورزی، ایجاد جوی‌ها و بساتین و کشت بیش از سی محصول از جمله گندم، جو، زعفران، زیتون و پسته را به همراه داشت و پارچه، زعفران و خربزه قمی مورد تمجید قرار گرفت. بدین ترتیب، جامعه‌ای چند قومیتی شامل عرب‌ها، مجوسان و دهقانان ایرانی شکل گرفت (ابن رسته، ۱۳۶۵: ۱۸۰؛ قمی، ۱۳۶۱: ۵۵؛ کاظمی، ۱۳۸۹: ۶۱؛ دعبل خزاعی، ۱۳۷۶: ۵۶؛ قزوینی، ۱۳۷۱: ۵۱۳؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۴۷۸؛ مقدسی، ۱۴۱۱: ۵۹۲).

نظام خراج قم ریشه در ساختار پیشااسلامی داشت و با ورود اسلام و اشعریان، در

چارچوب فقه اسلامی بازتعریف شد؛ قمی منشأ خراج را به اردشیر بابکان و وضع «عشر» و «دیوان عدل» را به کیقباد نسبت می‌دهد (قمی، همان: ۱۸۰). پس از اسلام، دارالخراج و دارالضرب ابتدا در خانه یزد بن نار مجوسی و سپس عامر بن عمران اشعری شکل گرفت و گردآوری آن به دیلمیان و جهذان واگذار شد (قمی، همان: ۳۸، ۱۱۷-۱۲۱، ۱۴۳، ۱۶۱، ۵۳، ۱۶۷؛ درکسلر، ۱۳۸۳: ۶۰-۶۱). بحران اقتصادی میان قم و خلافت عباسی به درگیری‌های نظامی انجامید و در دوره‌های هارون و مأمون با شهادت امام رضا (ع) پایان یافت.

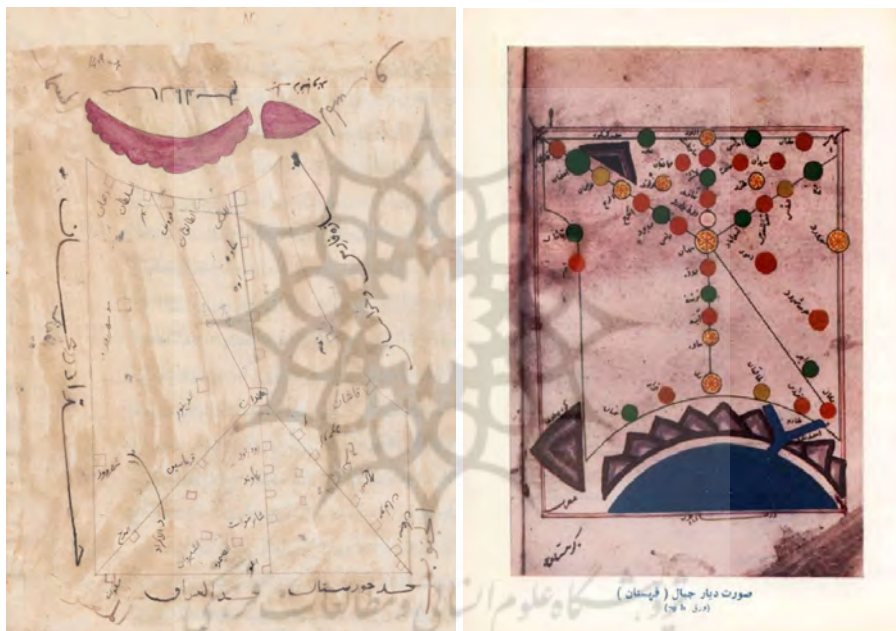
توسعه علمی قم با تعابیری چون کوفه کوچک از نیمه سده دوم آغاز شد (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۱۱/۶) و با ورود حضرت معصومه (ع) شدت یافت و زمینه تأسیس مدارس شیعی و انتقال علوم از حجاز را فراهم کرد؛ پژوهشگران آن را از کهن‌ترین مراکز زیست انسانی ایران باستان می‌دانند و مراحل تکوین انسان مادی، هخامنشی، اشکانی، سلوکی و ساسانی را در آن مشاهده کرده‌اند (گیرشمن، ۱۳۶۴: ۷، ۲۸). ورود دو انسان کامل در دوره اسلامی، قم را به شهری با فلسفه نو و خاستگاه انسانی مستقل تبدیل کرد.

ایجاد دیوان مستقل مالیاتی، اهمیت اقتصادی شهر و تلاش خلافت برای کنترل منابع محلی را نشان می‌دهد. قمی به ۲۴ نوع مالیات ناعادلانه و چند نوبت مساحت‌برداری رسمی زمین اشاره کرده است که هم تعارض مردم با مأموران و هم کوشش برای نظم‌بخشی مالی را نمایان می‌سازد (قمی، همان: ۱۰۱-۱۰۶، ۱۸۸-۱۹۰، ۳۸۱-۳۸۲). وی همچنین می‌نویسد: «هرجا در اطراف قم شخصی سرخرو یا کبودروی دیدی، از نسل فرعون است» (قمی، همان: ۸۲)، کنایه‌ای به سیاست‌های آل‌زیار و تنش‌های عربی - ایرانی علیه آل بویه. در دوره عباسی، قم دو دارالخراج داشت: قصبه‌ی قم و براوستان؛ و خراج بر پایه مساحت زمین تعیین می‌شد. در سده چهارم با اصلاحات صاحب بن عباد، مالیات‌های ناروا لغو و نظام مالی سامان یافت و شهر رونق اقتصادی پیدا کرد (قمی، ۸-۴، ۸۱-۸۲).

قم دارای بیست کاریز، پنجاه‌ویک آسیاب (۳۹ آباد و ۱۲ خراب) و وقف‌های متعدد بود (قمی، همان: ۲۰-۲۵، ۵۳). معادن نمک و فلزاتی چون نقره، طلا، آهن و زر در کوه عقاقیر فعال و نمک قم شهرت فراگیر داشت (قمی، همان: ۷۵، ۸۷، ۱۶۸؛ نخجوانی، ۱۳۵۵: ۱۲۱؛ حدودالعالم، ۱۳۶۲: ۲۰۰). نظام مدیریت آب بر پایه «ضیاع خارجیه»، «مساحت» و «حق‌آبه» سامان‌یافته بود (قمی، ۱۳۶۱: ۲۸، ۱۳۳-۱۳۴، ۱۴۲، ۱۸۵). با روی کار آمدن دیلمیان، نظام دیوانی جای خود را به اقطاع داد که ثبات نسبی فراهم کرد؛ اما تولید و مالیات کاهش یافت (قمی، همان: ۵۱، ۵۳).

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۵، شماره ۶۶، تابستان ۱۴۰۴ / ۱۷۵

از منظر جغرافیای تاریخی، قم نمونه‌ای روشن از پیوند محیط طبیعی با تحولات اجتماعی و اقتصادی است (گوردون ایست، ۱۳۹۲: ۲۲، ۳۲-۳۳). کمبود منابع آب، حضور اشعریان و ترکیب چند قومیتی ایرانیان و اعراب ساختار تاریخی شهر را شکل داد؛ پیش از اسلام مردم زرتشتی بودند و حتی پس از آن گروه‌هایی از زرتشتیان در منطقه می‌زیستند (فرای، ۱۳۶۳: ۲۴). تثبیت تشیع و تغییرات دیوانی در سده‌های نخست اسلامی، مدیریت آب را به مسئله‌ای سیاسی و فرهنگی در رشد شهر بدل کرد.

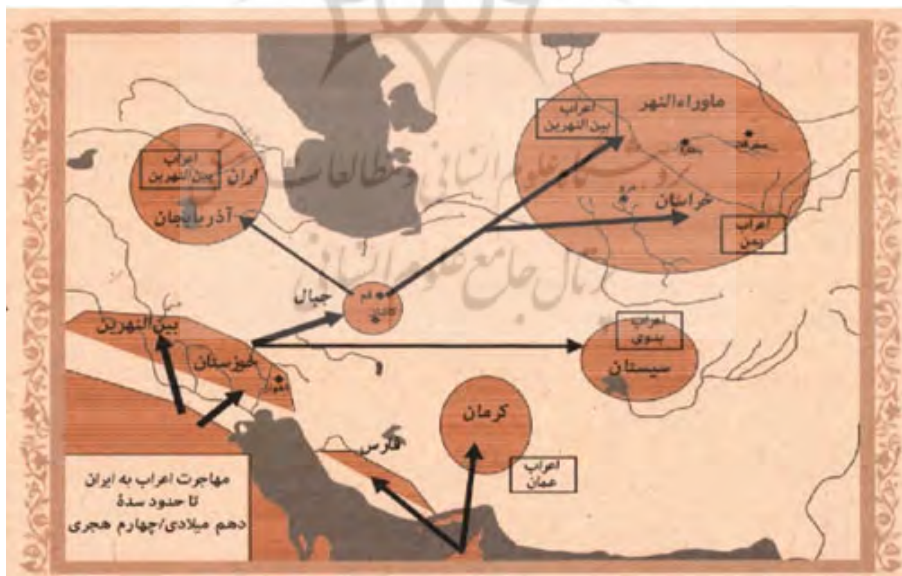

در تصویر نخست، قم و کاشان در بخش غربی نقشه و به‌عنوان بخشی از ایالت جبال ترسیم شده‌اند (اصطخری، ۱۳۷۳: ۱۶۲)؛ تصویر دوم نقشه‌ای نمادین از قم است که موقعیت آن را در میانه حدود عراق و خراسان نشان می‌دهد (بلخی، ۱۳۹۶: ۲۳۹).

۱۷۶ / بازنمایی جایگاه آب در تاریخ‌نگاری حسن قمی: ... / نظری ایلخانی آبادی و ...

موقعیت جغرافیایی ثابت قم، قرارگیری در منطقه‌ای کم‌بارش و حاشیه دشت کویر (رنجبر، ۱۳۹۸: ۲۲۳).

جایگاه جغرافیایی قم که شاخص مهاجرت‌پذیری این شهر را نشان می‌دهد (فرنود، ۱۳۸۶: ۱۶).

۲. لایه مادی و سیاسی آب

لایه‌های مادی و سیاسی آب در روایت‌های حسن بن محمد قمی درهم تنیده‌اند و پیوند تنگاتنگ میان وجوه اقتصادی و معیشتی منابع طبیعی با ساختار قدرت و نظم و ساختار اجتماعی را نمایان می‌سازند (قمی، ۱۳۶۱: ۲۹، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۹۲، ۲۲). بررسی داده‌های روایی تاریخ قم، ابعاد تازه‌ای از جایگاه آب در حیات اجتماعی و سازمان سیاسی شهر را آشکار می‌کند (قمی، همان: ۲۲).

۲-۱. آب و قنات در قم: مدیریت منابع و نقش نخبگان

مدیریت آب، در معنای فنی و نهادی، از آغاز شکل‌گیری زیستگاه‌های انسانی در فلات ایران، با محوریت قنات به‌عنوان فناوری بومی مهار کم‌آبی، نقش اساسی ایفا کرده است؛ این سامانه‌ی کهن نه تنها پیوسته نگهداری و توسعه یافته، بلکه بنیان نظام‌های معیشتی و زیستی مناطق خشک و نیمه‌خشک ایران را شکل داده است (گیرشمن، ۱۳۶۴: ۶؛ افضل‌الملک، ۱۳۷۹: ۷۵؛ دیاکونف، ۱۳۸۰: ۱۲۰؛ سمسار یزدی و علمدار، ۱۳۷۹: ۳۵۷-۳۵۹؛ پاپلی یزدی و لباف خانیکی، ۱۳۷۹: ۷/۱؛ Bosworth, 1991: 78-85). این سنت در دوره اسلامی استمرار یافت و در معیشت و ساختار اجتماعی شهرهای نیمه‌خشک، جایگاهی بنیادین یافت (اومستد، ۱۳۵۷: ۲۳-۲۴). قم نمونه برجسته این روند است که علاوه بر رودخانه اناربار (قمرود)، به دلیل فقدان منابع آبی سطحی پایدار، قنات‌ها نقش حیاتی و تعیین‌کننده‌ای در سامان‌دهی اجتماعی آن داشتند (قمی، ۱۳۶۱: ۱۱۶، ۱۱۸، ۱۳۷، ۱۴۱).

حسن قمی در تاریخ قم، فهرستی جامع از قنات‌ها و کاریزهای شهر ارائه می‌دهد و نام‌هایی چون اسفندق، آتش‌مرزه، مهرین، شک‌چشمه، یعلی‌آباد، ابوغالب، جب، حمزه‌آباد، زیرک، سعد بن زیاد، نعیم بن سعد بن مالک کبیر، سعد بن مالک بن أحوص، عطا بن مزید، موسی بن آدم و کاریز نو را ثبت می‌کند (قمی، ۱۳۶۱: ۴۱، ۴۴، ۴۶، ۸۱، ۱۱۶، ۱۱۹، ۱۳۹، ۱۴۱). همچنین، نام دقیق نهرها و شمار آسیاب‌ها - مانند نهر براوستان با هفت آسیاب، نهر بطشقوران و جمکران هرکدام با چهار آسیاب و نهر شهرستان با شش آسیاب (قمی، ۱۳۶۱: ۵۳-۵۶) - که بعدها به ۲۷ نهر حاشیه رودخانه اناربار شناخته شدند، نشان می‌دهد، این ثبت‌ها فراتر از جنبه جغرافیایی یا معیشتی است و پیوند میان محیط طبیعی و جغرافیای تاریخی قم را بازتاب می‌دهد.

نام‌گذاری کاریزها به نام اشخاص، بیانگر آن است که احیای آب در قم دوره قمی، نه تنها

اقدام عمرانی، بلکه «صدقه جاریه» و منشأ اعتبار اجتماعی محسوب می‌شد؛ چنان‌که دربارهٔ استمرار جریان این آب‌ها آمده است: «تا ثواب آن بارواح صاحبش واصل می‌شد» (قمی، ۱۳۶۱: ۴۲). این پیوند میان کارکرد اقتصادی آب و سرمایه نمادین واقفان، یکی از مؤلفه‌های کلیدی در فهم ساختار اجتماعی قم در سده چهارم هجری است.

گسترش کاریزها و افزایش منافع اقتصادی، ضرورت نظارت و ثبت مالکیت‌ها را ایجاد کرد و نهادی تحت عنوان «دیوان آب» شکل گرفت. در قم، مالکیت و تخصیص آب عمدتاً خصوصی و محلی بود (قمی، ۱۳۶۱: ۲۲، ۴۷، ۵۰، ۵۷)، درحالی‌که در ساختارهای رودخانه‌ای، مالکیت غالباً عمومی و تحت نظارت دولت بود و نه تنها تأمین آب، بلکه اقتصاد و ساختار اجتماعی شهر را نیز شکل می‌داد (رفعتی‌پناه مهرآبادی، ۱۳۹۶: ۱۰۷؛ میرجعفری و دیگران، ۱۳۸۸: ۸۵؛ لباف خانیکی، ۱۳۸۵: ۳۵، ۶؛ محمودی بختیاری، ۱۳۵۸: ۵۷؛ Chauveau, 2001: 138-139).

در قم، «دیوان آب»^۱ مجموعه‌ای از حساب‌ها و تقسیم منابع آبی بود که توسط افرادی چون ابراهیم بن علی و محمد بن علی مدیریت می‌شد و سهم آب نهرها و کاریزها را ثبت می‌کرد (قمی، ۱۳۶۱: ۵۱-۵۳؛ Lambton, 1948: 589-595). این الگوی نظارتی در سایر شهرهای ایران نیز رایج بود؛ کارگران، قوام و حفاظه، شبکه‌های آبی را نگهداری می‌کردند. طبق فرمان صاحب بن عباد در سده چهارم هجری، توزیع آب زرینه‌رود بر اساس دفاتر کهن انجام می‌شد و حتی نخبگانی چون خوارزمی و خواجه نظام‌الملک نیز بر تعیین سهم مالکان، ثبت نقل و انتقال و نظارت دولت بر سازه‌های آبی تأکید کرده‌اند (قمی، ۱۳۶۱: ۳۵، ۴۷، ۵۳، ۱۰۳؛ باسورث، ۱۳۶۲: ۱۵۷؛ نظام‌الملک، ۱۳۴۸: ۷). منابع آب در قم با واحدهایی مانند مستقه، ناوقه، دانگ و حبه تقسیم می‌شد و سهم مشخصی برای مالکین و مردم داشت (قمی، همان: ۴۴-۴۷). مستقه سهمی از جریان کاریز یا نهر بود که به چند دانگ یا حبه تقسیم می‌شد؛ مثلاً کاریز سعد بن مالک ۱۳۸ مستقه و چهاردانگ مستقه و دو حبه و نیم داشت (همان: ۴۴). ناوقه بر اساس اندازه جسم انسان تعریف می‌شد و مازاد جریان به مسیرهای دیگر هدایت می‌گردید (همان: ۴۸). در نزاع میان اعراب قم و ایرانیان تیمره، تقسیم آب بر اساس حق‌آبه و آزمایشی با گل و خاک هر ناحیه انجام شد؛ به‌گونه‌ای که اهل قم «پنج‌روز اول و پنج‌روز آخر» و اهل تیمره بیست روز میانه ماه، حق آب داشتند (همان: ۴۹). این نظام، پیوند توزیع آب با ساختارهای

۱. دیگر پژوهشگران نیز بر اهمیت «دیوان آب» تأکید کرده و نقش آن را در حفظ مالکیت و تنظیم توزیع آب برجسته دانسته‌اند (خسروی، ۱۳۵۱: ۹۳۱؛ باسورث، ۱۳۶۲: ۷۵۱؛ خوارزمی، ۱۳۴۷: ۹۶).

اجتماعی، مالکیت محلی، حق آبه و نیاز زمین را نمایان می‌کند. پس از اسلام، فقها و نخبگان ضوابط شرعی بهره‌برداری از آب را برای تنظیم مناسبات اجتماعی و اقتصادی تعیین کردند؛ رودخانه‌ها بر اساس اندازه و امکان بهره‌برداری به سه دسته بزرگ، متوسط و کوچک تقسیم می‌شدند (Abū Yūsuf, 1921: 48). حسن قمی با استناد به روایت صولی می‌نویسد: «چون آب بدلو دهند نصف عشر باید دادن و آنچه از رودخانه آب آن کشت را بخورد عشر باید دادن یا مانند آن، مثل آب کاریز و باران» (قمی، ۱۳۶۱: ۱۶۹) این رویکرد نشان‌دهنده عدالت مبتنی بر سهم تلاش انسانی و نقش طبیعت در کشاورزی است؛ بدین معنا که هرچه کار کشاورز بیشتر باشد، تکلیف مالی کمتر، و هرچه سهم طبیعت در آبیاری بیشتر باشد، مسئولیت مالی سنگین‌تر است. این نظام، بازتاب انگاره عدالت مبتنی بر تکلیف و تلاش انسانی در اندیشه امامیه و ساختار اجتماعی مبتنی بر بهره‌برداری عادلانه از منابع طبیعی است.

نمونه‌ای از مشارکت نخبگان در مدیریت آب، احمد بن علی مروردی است که با صرف هزینه‌های فراوان، کاریزهای زیرزمینی شهر را بازگشایی و آب را به بازارها و محلات رساند (قمی، ۱۳۶۱: ۴۳). این اقدام، علاوه بر تأمین جریان پایدار آب، با اقبال و ستایش مردم مواجه شد و نقش نخبگان در رفاه عمومی و سامان اجتماعی را آشکار ساخت. اقداماتی از همین دست در دوره مؤیدالدوله بویه و ابی‌العباس احمد بن علی شادی نیز گزارش شده است؛ آن‌گاه که آنان با تحمل مخارج فراوان، آب سه کاریز را - که بر اثر آمیختگی با آب‌های شور بیابان بکسریشت غیرقابل استفاده شده بودند - احیا کردند (قمی، همان: ۴۳؛ بارتولد، ۱۳۵۰: ۷). گزارش قمی از دوره‌هایی که «آب به شهر قم مدتی نمی‌یافتند و بغایت عزیز الوجود می‌بود...» (قمی، ۱۳۶۱: ۴۳-۴۲). نشان می‌دهد که کمبود آب نه فقط یک مشکل عمرانی، بلکه بحرانی اجتماعی بوده است. از همین رو، هرگاه والی یا امیر موفق می‌شد جریان آب را به شهر بازگرداند، این عمل در حکم فعلی نیک و منشأیی برای تأیید عمومی تلقی می‌گردید؛ چنان‌که درباره مؤیدالدوله و صاحب بن عباد آمده است: «آب سه کاریز بگشاد... و بدین سبب همه‌روزه دعا و ثنای بسیار از برای صاحب الجلیل و مؤیدالدوله می‌گفتند و ایشان را به دعای خیر یاد می‌کردند.» (همان‌جا). در دوره آل بویه، قم به شهری مهم در مرکز ایران تبدیل شد و قمی از چهار رستاق، ۳۶۵ دیه و ۵۱ آسیاب یاد می‌کند که بیانگر توسعه تأسیسات آبیاری در این دوره است (قمی، ۱۳۶۱: ۵۳، ۵۶؛ نائینی، ۱۴۲۳: ۱/۲۱۷).

اقدامات عمرانی مرتبط با آب در تاریخ قم، فراتر از کارکردهای شرب و کشاورزی، در نظم اجتماعی - سیاسی شهر نقشی منزلت‌آفرین داشت؛ مدیریت کاریزها وسیله‌ای برای

تحکیم موقعیت خاندانی و افزایش نفوذ در شبکه‌های محلی به شمار می‌رفت و نخبگان از رهگذر آن به امتیازهای اقتصادی و گاه معافیت‌های مالیاتی دست می‌یافتند. نمونه احمد بن علی مروودی نشان می‌دهد مشارکت در امور عمومی، از کسب مشروعیت اجتماعی تا صیانت از منافع شخصی را در بر می‌گرفت (قمی، ۱۳۶۱: ۴۳-۴۹). همین‌الگو در گزارش‌هایی چون حفر کاریز حمزه بن الیسع اشعری و اتصال آن به قم (قمی، همان: ۲۷۹-۲۸۰) و نیز سامان‌دهی جوی‌های آبیاری توسط سعد بن مالک اشعری در ابرشتجان (قمی، همان: ۲۴۷) تکرار می‌شود؛ شواهدی که نشان می‌دهند مدیریت آب بخشی از سازوکار قدرت و نمایش منزلت اجتماعی بوده است.

در همین راستا، مدیریت زمین‌ها و منابع آبی، بنیان اقتصاد شهری و نظم اجتماعی قم را شکل می‌داد. درآمد زمین‌ها، از جمله مساحات بشر بن فرج و علی بن احمد ضیمری، در سه گروه المضمون (درآمدهای تضمین‌شده)، المحظور (زمین‌های خراب یا کاریزهای متوقف) و الاقطاع (املاک اختصاص‌یافته) سامان‌یافته و مجموع آن‌ها حدود ۲۰۰۵۶،۴۵۲ درهم بوده است (قمی، ۱۳۶۱: ۱۳۲-۱۳۳، ۲۲۲-۲۷۹). آسیاب‌ها و نهرهایی چون نهر یسع‌آباد سهم مالی مهمی داشتند و ضیعت‌های خراب در طبقه‌ی المحظور ثبت می‌شدند. وقف‌ها و املاک موقوفه اشعریان نیز بخشی از این درآمد را برای رفاه عمومی، نگهداری منابع و حمایت از جامعه تخصیص می‌دادند؛ از این رو، نظام مالی - زمین‌داری قم هم پشتوانه اقتصادی و هم سازوکار سامان‌دهی مناسبات اجتماعی و حفاظت از منابع طبیعی به شمار می‌رفت.

شوری آب قم نیز، افزون بر منشأ طبیعی، پیامدی مدیریتی - اجتماعی داشت. امتزاج آب کاریزهای «بکسریشت» با چشمه‌های رودخانه عتیق، الگوی مصرف کشاورزی و شهری را تعیین می‌کرد (قمی، ۱۳۶۱: ۴۳، ۵۰). شبکه جوی‌ها و شاخه‌های رودخانه‌های تیمره و انار، با جمع‌آوری و «اضافت» آب‌ها، چرخه آبیاری «ده روز در ماه» را برای غلات و محصولات دیگر پابرجا می‌ساختند. تغییر مسیر نخستین آب از وادی عتیق به قمرود و فرسایش جوی‌ها، پویایی محیط آبی را نشان می‌دهد؛ و جوی سعد - ساخته سعد بن مالک بن احوص - نمونه‌ای شاخص از پیوند نقش نخبگان با تأمین آب شهری است (قمی، همان: ۴۹).

ساختار مدیریت آب قم از الگوی خاندانی پیشاسلامی - با محوریت خاندان‌هایی چون یزدان‌فازار و خربنداد و شکل‌گیری روستاهایی مانند فین و ابرشتجان - به الگوی دیوانی پس از مهاجرت اشعریان گذار یافت. در این دوره، «دیوان آب» فعال شد، بیش از ۲۰ کاریز حفر گشت و پیمان‌های محلی، امنیت و توزیع آب را تضمین کردند. در عصر مؤیدالدوله بویه،

همکاری دولت و معتمدان محلی، استمرار جریان آب و اقتدار سیاسی را تقویت نمود؛ اما در دوره دیلمیان، با کاهش نقش نخبگان، اداره آب به سطح محلی محدود شد (قمی، همان: ۴۱-۴۹، ۸۱، ۱۱۶، ۱۱۹، ۱۳۹، ۱۴۱). این ساختار دیوانی مبتنی بر ثبت سهام و حل اختلافات، الگویی از نظارت نخبگان بر منابع حیاتی و نقش محوری مدیریت منظم آب در سامان‌دهی زندگی شهری و حفاظت از منابع طبیعی ارائه می‌کند (قمی، ۱۳۶۱: ۴۱؛ نائینی، ۱۳۸۲: ۷؛ لمبتون، ۱۳۶۲: ۳۹۴-۳۹۵).

۲-۲. آب ابزاری در مناسبات قدرت

در جوامع پیشامدرن، آب نه تنها بنیان نظام معیشتی، بلکه عنصری تعیین‌کننده در روابط اجتماعی، اقتدار سیاسی و سازمان‌دهی فضایی شهر بود. در دوره‌های ساسانی و اسلامی، کنترل منابع آبی به عنوان ابزار اصلی اعمال قدرت عمل می‌کرد؛ در تاریخ قم نیز رودخانه‌ها، چشمه‌ها و کاریزها نه فقط مرزهای سیاسی، بلکه کانون‌های منازعه، سازوکارهای آشتی و عامل برانگیختن جنگ محسوب می‌شدند (قمی، ۱۳۶۱: ۴۱، ۴۴، ۴۶، ۶۲، ۸۱، ۱۱۹، ۱۴۱، ۲۸۰، ۳۰۳). شبکه‌های کاریز و جوی‌ها اهمیت راهبردی داشتند؛ برای نمونه، قمی از «سه کاریز... و جویی که آن را ماذق می‌گویند از رودخانه بنا نهاده‌اند» یاد می‌کند (همان: ۸۱). این زیرساخت‌ها نه تنها مسیر آب‌رسانی، بلکه محل استقرار نیروها و نگهداری اسبان را نیز تعیین می‌کرد: «از آیه مسکن خواص لشکر و جای بازبستن اسبان بوده است...» (همان: ۸۱). بدین ترتیب، دسترسی و نزدیکی به آب به مثابه شاخص جایگاه اجتماعی و نظامی عمل کرده و ساختار اجتماعی قم را در قالبی نابرابر اما پایدار سامان می‌داد؛ چارچوبی که روابط نخبگان، سپاهیان و مردم را بر محور مدیریت و بهره‌برداری از منابع آبی سازماندهی می‌کرد. آب در طول تاریخ به عنوان حربه‌ای نظامی نیز مورد استفاده قرار گرفته است. برخی سیاست‌مداران صدر اسلام، از جمله معاویه و یزید، با محاصره یا قطع دسترسی به منابع آبی، از این عنصر حیاتی برای ایجاد فشار و بحران بهره می‌بردند. در روایت قمی، آب در تاریخ اسلام دارای جلوه‌های سیاسی و نمادین برجسته‌ای است؛ چنان‌که نقش حضرت عباس (ع) در واقعه کربلا - که به سبب مسئولیت آب‌رسانی به خیمه‌ها لقب «سقاً» یافت - نمادی از تدبیر، قدرت و ایستادگی در برابر ستم دانسته شده است (قمی، ۱۳۶۱: ۱۹۲). همچنین، زیرکی هرمرزان در درخواست آب از عمر بن خطاب برای نجات جان خود، نمونه‌ای دیگر از بهره‌گیری از آب به عنوان ابزاری برای اعمال قدرت و نمایش تدبیر هوشمندانه است (همان: ۳۰۳).

آب در تاریخ قم نه تنها عامل معیشتی، بلکه ابزار برنامه‌ریزی جمعیتی و تثبیت جایگاه اجتماعی بود. روایت کیخسرو نشان می‌دهد مهار آب پیش شرط ساخت‌وساز و سکونت بود: «این آب بدین موضع بازخو شد... تا به آب برسد و به کمتر از آن آب بیرون نیاید...» (قمی، ۱۳۶۱: ۶۱). در مهربیان، نام‌ده بر اساس محل تقسیم آب، «آبیان»، تعیین شد (همان: ۶۳) که اهمیت آب در مالکیت، نام‌گذاری و نظم اجتماعی را آشکار می‌سازد. منابع آبی گاه منشأ تنش و منازعه بودند؛ مثلاً مردی به نام «مزه» که جوی آبی را به نام خواجهاش احداث کرد و گفت: «هیچ چیزی نیست الا به آب...»، در پی خشم و درگیری کشته شد (همان: ۶۲). واگذاری زمین‌های آبدار توسط یزدانفازار ایرانی به اعراب تازه‌وارد نیز اهمیت آب در تقسیم قدرت و تثبیت ساختارهای اجتماعی را نشان می‌دهد (همان: ۲۴۳-۲۴۴). کمبود آب و خشکسالی، پیامدهای اجتماعی و سیاسی گسترده داشت و پس از ورود اعراب، بیش از بیست کاریز جدید حفر شد و سه کاریز اصلی مسدود گردید؛ اقدام مؤیدالدوله در بازسازی این کاریزها تلاش حکومت برای مدیریت بحران‌های محلی و سامان‌دهی شبکه‌های آبی را نمایان می‌کند (همان: ۴۱، ۴۴، ۴۶، ۸۱، ۱۱۶، ۱۱۹، ۱۳۹، ۱۴۱).

تحولات سیاسی تأثیر مستقیم بر مدیریت آب در قم داشت؛ با قدرت‌یابی اشعریان، ساختار تقسیم آب پیچیده‌تر و مالیات‌های آن تغییر یافت (قمی، ۱۳۶۱: ۴۷-۴۹). در سال ۳۴۷ هجری، با سلطه دیلمیان، «دیوان آب» منحل شد و توزیع آب بدون نظام قیمت‌گذاری انجام گرفت. این دگرگونی‌ها همراه با سدسازی‌های جدید و تغییر مسیر آب به سود اعراب تازه‌وارد، نه تنها منابع آبی، بلکه توازن قدرت منطقه را نیز دگرگون و زمینه تنش‌های اجتماعی و قومی را فراهم کرد (همان: ۴۷-۴۹، ۵۳). تقسیم‌بندی کاریزها در تاریخ قم بازتاب ساختار اجتماعی و مناسبات قدرت است. سه الگوی مالکیت - ۱. مالکیت خصوصی کامل، مانند کاریزهای «عبدالرحمن و محمد بن عبدالله بن سعد»؛ ۲. خصوصی با بخشی مباح برای عموم، مانند «عبدالله خوشاب» و «علی بن آدم و اسحاق بن سعد»؛ و ۳. خصوصی با سهم مشخص برای مردم، مانند «عبدالله شوراب» و «موسی بن آدم» - سطوح مختلف اقتدار نخبگان و کنترل منابع را نشان می‌دهد (قمی، ۱۳۶۱: ۴۵-۴۹). داده‌ها نابرابری را نیز آشکار می‌کند: سهم مردم ۸۵ مستقه، ۷ دوانیق و ۴۵ حبه در برابر ۸۶۳ مستقه، ۴ دوانیق و ۱۰۵ حبه برای مالکان (همان: ۴۷-۴۹). این نسبت، فاصله طبقاتی و سلطه اقتصادی نخبگان را برجسته می‌کند. نام‌گذاری کاریزها به نام اشخاص، به‌ویژه اشعریان، کارکرد نمادین و مشروعیت‌بخش داشت و کنترل آب را به ابزار تنظیم حیات عمومی تبدیل می‌کرد. با این حال، تمرکز قدرت، وابستگی به شرایط

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۵، شماره ۶۶، تابستان ۱۴۰۴ / ۱۸۳

طبیعی، نابرابری توزیع آب و تغییر حکومت‌ها - از جمله انحلال «دیوان آب» در دوره دیلمیان - محدودیت‌های نظام را نشان می‌دهد؛ بنابراین، آب در قم نه فقط منبع معیشتی، بلکه محور سامان اجتماعی و مبنای اقتدار بود و روایت‌هایی چون تغییر سهم آب به نفع اعراب تازه‌وارد، بازتاب تنش‌های اجتماعی و بازآرایی قدرت و نفوذ اجتماعی است (قمی، ۱۳۶۱: ۴۷-۴۹، ۶۲). تقسیم‌بندی کاریزها (جدول ۱) تصویری روشن از رابطه نخبگان و جامعه و نقش تعیین‌کننده آب در ساختار قدرت و ساختار اجتماعی قم ارائه می‌دهد.

جدول ۱. مالکیت کاریزها توسط اشعریان در نظام منابع آبی تاریخ قم (قمی، ۱۳۶۱: ۴۷-۴۹)

نوع مالکیت	تعداد کاریز	سهم مالک	سهم مردم	توضیح کوتاه
مالکیت خصوصی کامل	۶	کل مستقه و دانگ	صفر	مالکیت خصوصی کامل (مثال: عبدالرحمن و محمد بن عبدالله و...)
خصوصی + بخشی برای عموم	۶	بیشتر مستقه	بخشی از آب یا زمین	بخشی از آب یا زمین برای عموم مباح است (مثال: عبدالله خوشاب، علی بن آدم و...)
خصوصی + سهم مردم مباح	۱۰	بخش عمده	بخش مباح	سهم مردم طبق دستور حکام یا مباح مشخص شده است (مثال: عبدالله شوراب، سعد و زیاد، محمد بن عیسی و سعد بن سعد، ابی غالب، نعیم بن سعد، سعد و محمد پسران عامر)

۳. لایه نمادین و فرهنگی آب

در تاریخ‌نگاری حسن بن محمد قمی، آب عنصری دینی - معنوی به شمار می‌آید که شالوده هستی‌شناسی اسلامی را سامان می‌بخشد. قمی این نگاه را بر پایه آیه «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا» (انبیاء: ۳۰) و نیز آیات ۴۸ سوره فرقان و ۳۷ سوره روم استوار می‌کند و آب را

سرچشمه حیات، طهارت و فیض الهی معرفی می‌نماید (قمی، ۱۳۶۱: ۶۲). همسو با این دیدگاه، اشاره به ۹۹ بار حضور واژه «آب» در قرآن و دعا‌های نهج‌البلاغه برای باران، نقش‌آفرینی دینی و قدسی آب را در زندگی انسانی و مناسبات اجتماعی تقویت می‌کند.

در تاریخ قم، آب دو معنای بنیادی دارد: نخست، طهارت جسمانی؛ چنان‌که وضوی پیامبر(ص) حتی در محاصره طائف، شرط نیایش دانسته شده و آب، واسطه رسیدن انسان به عبادت معرفی می‌شود. دوم، کارکرد جمعی - تقدیری؛ نمونه آن، روایت هجرت ابوموسی است که وابستگی حرکت کشتی به باد و موج را نشانه هدایت و آزمون الهی می‌فهمد و آب را نماد تعلیق انسان به اراده خداوند قرار می‌دهد (قمی، ۱۳۶۱: ۲۹۲). عبور معجزه‌آسای سواران مسلمان از «رگی از کوه در میانه دجله» بدون غرق‌شدن نیز نشانه‌ای از نصرت الهی و شیوه‌ای برای نهادینه‌سازی باورهای دینی و تثبیت لایه‌های اعتقادی و تاریخی است (قمی، همان: ۲۹۹). چنین معنابخشی، با تلقی‌های تطبیقی نیز سازگار است؛ در بسیاری از فرهنگ‌ها، آب جایگاه آزمون، سنجش پاکی و داوری دارد (گربران و شوالیه، ۱۳۷۷: ۱۴-۱۵).

توجه دینی - معنوی به آب در قم، ریشه در سنت‌های کهن ایرانی دارد. متون پهلوی، از جمله یسنا، بر تقدس آب و نقش دعا در رفع نیازهای بشری تأکید دارند: «ای زرتشت، نخست گام خویش از آب‌ها بخواه» (پورداوود، ۱۳۸۰: ۶۵-۶۷؛ بویس، ۱۳۷۴: ۹۰؛ دوست‌خواه، ۱۳۷۳: ۲۴۷/۱). ایرانیان باستان نیز از آلودگی آب پرهیز داشتند (قمی، همان: ۶۲-۶۷). این لایه‌های کهن در قم، در جشن‌های آبریزگان، تیرگان و آیین‌های شفابخش ادامه یافته و با آموزه‌های اسلامی پیوند خورده است؛ به‌گونه‌ای که قمی آب را محور فهم جهان‌بینی و جایگاه هستی‌شناختی ساکنان قم می‌شمرد.

جشن‌های تیرگان و آبریزگان، نماد گرامیداشت آب و مدیریت فرهنگی کم‌آبی بودند: تیرگان شکرانه بهره‌برداری درست از آب، و آبریزگان صورت آیینی بازسازی قنوت و آب‌پاشی همگانی. این آیین‌ها را به فیروز ساسانی نسبت داده‌اند؛ باران پس از دعای او و شادمانی مردم با غسل سال نو، نشان می‌دهد آب در پیوند بابرکت و تقدیر الهی فهم می‌شد (قمی، همان: ۴۸، ۶۹، ۸۲، ۸۳؛ رضی، ۱۳۸۰: ۶۸۶). روایت‌های اسطوره‌ای قمی نیز آکنده از تقدس آب‌اند: دعای کیخسرو برای «میمون و مبارک» بودن چشمه «اندس» و غسل مردم در تیرماه؛ شکست دیو در «سودزه» و نام‌گذاری چشمه به «سودیمنه»، یا نسبت‌دادن غسل به فرمان جم و روز ویژه فرشته آب، «بهروزا»، و افاقه کیخسرو در ساوه با آب و ساخت آتشکده (قمی، همان: ۶۱-۶۳؛ کریستن‌سن، ۱۳۵۱: ۴۸۵؛ بیرونی، ۱۳۹۰: ۳۳۱). این مجموعه نشان می‌دهد که

آب در روایت‌های ایرانی از سطح طبیعی فراتر رفته و به نشانه‌ای آیینی - قدسی برای رهایی، برکت، شفا و پیروزی تبدیل شده است.

قمی آیین‌های آبریزگان و تیرگان را سامانه‌ای نمادین می‌داند که اضطراب خشکسالی را به کنش جمعی امیدبخش بدل می‌کردند، انسجام اجتماعی را بازتولید می‌نمودند و تلاشی نمادین برای تداوم حیات و باروری بودند. به این ترتیب، آب از «منبعی مادی» به «ابزاری معنا ساز» مبدل شد که زیست‌جهان ایرانیان و الگوی حفاظت از منابع را شکل می‌داد.

ابعاد اجتماعی و فرهنگی آب نیز در اصطلاحات محلی ثبت شده در تاریخ قم آشکار است؛ واژگانی که علاوه بر ریشه پهلوی، حافظه تاریخی جامعه درباره کمبود آب و مهارت‌های بهره‌برداری از آن را بازتاب می‌دهند. «تهه‌تهه» نشانه خشک شدن کامل آب است (قمی، همان: ۷۴)، «سراف/سر آب» سلسله مراتب اجتماعی و قدرت محلی را نشان می‌دهد (همان: ۶۱)، «بطیحه» محل تجمع آب و نماد مهارت فنی جامعه است (همان)، در حالی که عبارت «بذین آب سا ای فا استی» پیوند میان آب و توسعه شهری را آشکار می‌سازد (همان: ۷۹). همچنین «پراف» اهمیت نسبی آب را در تعیین جایگاه اجتماعی و اقتصادی افراد برجسته می‌کند (همان: ۸۱). این اصطلاحات اسناد زبانی - فرهنگی اند که در آن‌ها معنای نمادین آب با تجربه زیسته و نظم اجتماعی درهم تنیده است. آب در سطحی گسترده‌تر، نماد همکاری اجتماعی، توزیع عادلانه منابع و انسجام جامعه بود (تامپسون، ۱۳۷۸: ۴۶؛ هینلز، ۱۳۸۳: ۴۳۳؛ الیاده، ۱۳۷۲: ۱۹). چشمه‌ها در اسطوره ایرانی با رودها و ایزدان آب چون «آپم‌نپات» و «آناهیتا» پیوند داشتند؛ مردم برای افزایش آب، آیین برگزار می‌کردند و چشمه‌ها را حامل قدرت‌های اهورایی می‌دانستند. در قم نیز بسیاری از چشمه‌ها جایگاه قدسی و درمانی داشتند (قمی، ۱۳۶۱: ۶۹، ۸۲). گزارشی درباره «بیب بن خودرز» نشان می‌دهد که فراوانی آب، منشأ قداست مکان تلقی شده است («آیه» نامیدن چشمه؛ همان: ۸۱). دعای کیخسرو برای برکت یابی آب و تداوم غسل آیینی نیز همین انگاره را تأیید می‌کند (همان: ۸۲-۸۳؛ الیاده، ۱۳۷۲: ۱۸۹). نمونه دیگری بیان می‌کند: «فرمود تا آن چشمه را به سنگ و آجر استوار کردند و آتشکده‌ای در کنار آن بنا نهادند» (همان: ۸۳) که هم‌نشینی آب و آتش یادآور قداست دوگانه در فرهنگ ایرانی - زردشتی است.

گزارش‌هایی چون جوشش آب به محض سخن گفتن فرد و چشمه‌ای که در حالت عادی خشک توصیف شده، اما با سخن آدمی «آب زلالی از آن جاری می‌شود»، در نگاه قمی نشانه‌ای از قداست آب و «پاسخ‌مندی قدسی» آن است (قمی، همان: ۷۰-۶۹). نمونه‌هایی همچون

چشمه‌ی گرم «حمه» با خاصیت درمانی، یا آیین آبریزگان که پاشیدن آب بر آب را حامل طهارت و برکت می‌دانست، این معنامندی آیینی را تقویت می‌کند (قمی، همان: ۶۷، ۶۹، ۸۲؛ بیرونی، ۱۳۹۰: ۳۳۳-۳۳۴؛ گردیزی، ۱۳۶۳: ۴۳، ۱۰۴، ۱۰۵). قمی چشمه‌های پیرامون قم را هم عامل آبادانی و هم کانون قداست معرفی می‌کند. او درباره‌ی چشمه‌ای شفابخش می‌نویسد: «از بیماری‌های بارده شفا دهد باذن‌الله تعالی و قدرته و از شهرها مردم بدین چشمه آیند و بدین آب غسل گویند» (قمی، همان: ۶۹). در روایت دیگری آمده است که «آبی سرد خوش‌طعم صافی از آنجا بیرون آید... و چون آدمی بنزدیک این چشمه رسد و سخن گوید بقدرت خدای عزوجل آن چشمه شکافته است» (همان‌جا).

چشمه‌ی «بشک چشمه» یا «آشمرزه» در ناحیه‌ی ابرشتجان نمونه‌ای روشن از پیوند آب با زندگی اجتماعی و باورهای فرهنگی است. این محل، جایگاه دیدار اعراب اشعری با «خربنداد» در هنگام ورود به قم بود و نزد عجم‌ها «مبارک» شمرده می‌شد. روایت‌ها حکایت می‌کنند که خربنداد، اعراب را از نوشیدن شربت و استفاده از آلات لهو در آن مکان بازداشت (قمی، همان: ۲۴۷). آب این چشمه خاصیت تسکین‌دهنده و درمانی نیز داشت (همان: ۲۵۶-۲۵۷). این کارکرد دوگانه‌ی درمانی - دینی، با سنت‌های کهن ایرانی، از جمله انگاره‌های مرتبط با تقدس آب در پرستش «آناهیتا» و «مهر» - سازگار است و استمرار باور ایرانیان به قداست آب را نشان می‌دهد.

قمی با نقل بیت حسان بن ثابت - «الأزْدُ نَسَبُنا و المَاءُ غَسَانُ» - نشان می‌دهد که آب در فرهنگ عربی نیز ستون هویت اجتماعی و جغرافیایی و حامل برکت بوده است؛ امری که در کنار سنت ایرانی قداست رودها و چشمه‌ها، الگوی مشترک فرهنگی در تجربه مهاجرت و استقرار را می‌نمایاند (قمی، همان: ۲۸۴). از منظر آیینی، آب در بسیاری از روایت‌ها «فعل مقدس» را آشکار می‌سازد. داستان اسکندر و قربانی کردن «کیش و گوسفند» برای پدیدآمدن چشمه (همان: ۲۲)، بازتاب انگاره دیرپای پیوند قربانی و پیدایش آب، و نسبت دادن آب به «فره پادشاه» است. در قحطی شدید نیز، جامعه نصرانی قم به‌جای تدبیر مادی، «برکت» می‌طلبد و جسد دانیال را برای استسقا عاریت می‌گیرد؛ باران پس از آن به قداست دانیال منسوب و آب به «نشانه قدسی» بدل می‌شود (همان: ۲۹۶). دفن پنهانی دانیال در «آبوری» توسط ابوموسی اشعری و قداست یافتن آن مکان (همان: ۲۹۸)، یا پیوند معجزات حضرت عیسی (ع) با آب چشمه قم (آل عمران: ۴۹؛ قمی، همان: ۹۰)، همه بر جایگاه قدسی آب تأکید می‌کند. چشمه‌ای که جبرئیل در آن فرود آمده و امام رضا (ع) از آن بهره برده نیز شأن معنوی

ویژه‌ای یافته است (همان: ۹۱). در فرهنگ شیعی، حسن بن محمد قمی با اشاره به القاب حضرت عباس (ع) مانند «ولد السقا» و «أبو القریة»، مشک آب را به نمادی از فداکاری، مظلومیت اهل بیت و مسئولیت اجتماعی تبدیل می‌کند (قمی، همان: ۱۹۲). شهادت ایشان در راه آوردن آب، آن را به رسانه‌ای برای بازنمایی ارزش‌های اعتقادی و اخلاقی مبدل ساخته و نوشتن آب را در حافظه شیعی با ذکرهایی چون «سلام الله علی الحسین» و «قربان لب تشنه‌ات یا حسین» پیوند می‌دهد (ماسه، ۱۳۸۷: ۳۷۱). باورهایی مانند «آب مهریه حضرت زهرا (ع)»، «آب نطلبیده مراد» یا «آب روشنی‌بخش راه مسافر»، نشان می‌دهد که آب در لایه‌های فکری و روزمره، حامل معناهای قدسی و فرهنگی است (خلعتبری، ۱۳۷۸: ۵۷-۵۸).

به‌طور کلی، داده‌های روایت‌های تاریخ قم حاکی از آن است که آب در ذهنیت دینی - فرهنگی ساکنان شهر، نمادی از حیات، تقدیر، طهارت، شفا، هویت، پیوند اجتماعی و حضور قدسی بوده است؛ عنصری که سرچشمه روایت‌های آیینی، حافظه جمعی و ساختار اجتماعی محسوب می‌شده و در پیوند سنت ایرانی - زردشتی با جهان‌بینی اسلامی، به یکی از بنیادی‌ترین عناصر معنا ساز در تجربه تاریخی قم بدل شده است.

۳-۱. طلسم‌ها و منابع آبی

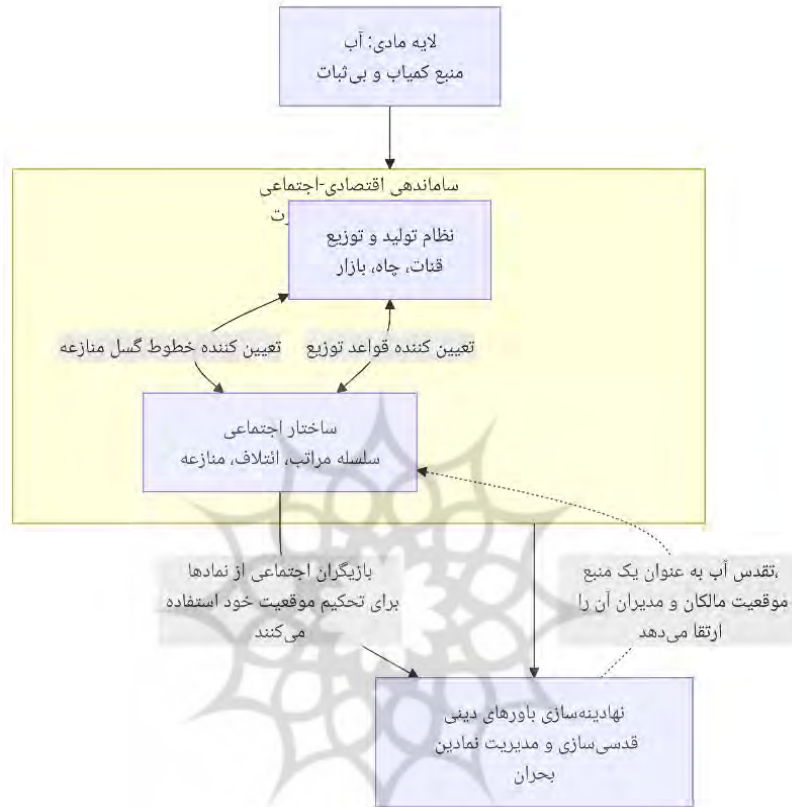
در تاریخ قم حسن قمی، رابطه میان طلسم‌ها و منابع آبی در قالب شبکه‌ای درهم‌تنیده از باورهای دینی و آیینی، جادویی و ساختار اجتماعی بازنمایی می‌شود. آب در این روایت، عنصری است که به دلیل خاصیت پاک‌کنندگی، جایگاهی ویژه در ذهنیت جمعی مردم قم دارد؛ از همین رو، طلسم‌ها و دعاها برای بی‌اثر شدن، به آب افکنده می‌شدند، زیرا آب در بسیاری از سنت‌های مذهبی و آیینی نیرویی تظهيرکننده به شمار می‌رفت (قمی، ۱۳۶۱: ۸۶-۶۹، ۲۴۷؛ مادیسون و ساواژ اسمیت، ۱۹۳۱: ۱۰۱-۱۰۲). در همین زمینه، یکی از برجسته‌ترین نمونه‌های این باورها طلسم‌های «بلیناس» است که آمیزه‌ای از جادوی سفید و سیاه دانسته می‌شد و در حوزه‌های گوناگون، از جمله کنترل منابع طبیعی، به کار می‌رفت. برای نمونه، در ناحیه «سجاران»، طلسمی موجب تجمع ماران می‌شد که نمودار دخالت مستقیم جادو در محیط طبیعی و زندگی روزمره مردم بود؛ همچنین طلسم دیگری در همان ناحیه برای کاهش جمعیت کژدمان به کار می‌رفت (قمی، همان: ۸۶-۸۷).

قمی با نقل روایت‌هایی درباره «بلیناس» - حکیم افسانه‌ای پس از دانیال (ع) - نشان می‌دهد که چگونه وی با ایجاد طلسم‌هایی در قم، منابع طبیعی و اجتماعی را تحت کنترل قرار

می‌داد. مهم‌ترین نمونه، طلسم مربوط به چشمه‌های نمک است. قمی ماجرای را نقل می‌کند که به‌روشنی پیوند میان آب، قدرت سیاسی و جنبه جادویی را آشکار می‌سازد: «طلسمی دیگر برابر نمکستان بسی گز زمین... تا آب آن چشمه همه اوقات جاری و روان بود مادام تا در تصرف آن منع نکنند و بر آن خراج ننهند؛ هرگاه که سلطان وقت از آن کوه نمک منع کند... در حال آن چشمه خشک شود.» (قمی، ۸۷). در این روایت، آب به عنصری واکنشی و معنادار بدل می‌شود که رفتار حاکم و عدالت او را بازمی‌تاباند؛ چشمه‌ای که با بستن راه بهره‌برداری یا تحمیل خراج، فوراً خشک می‌شود. چنین بازنمایی‌هایی نشان می‌دهد که در ذهنیت قمی، حکمرانی عادلانه و دسترسی به منابع آبی به‌هم‌پیوسته بوده‌اند. در تداوم این انگاره، مهره‌ها و سنگ‌های جادویی نیز کارکردی دوگانه (هم نمادین و هم عملی) در مدیریت طبیعت داشتند. مطابق گزارش قمی و نیز سنت‌های پهلوی، سنگ‌هایی چون فیروزه و یاقوت برای ایجاد تعادل در عناصر طبیعی و دفع بلا به کار می‌رفتند؛ چنان‌که فردوسی نیز در شاهنامه به نقش این مهره‌ها در حفظ سلامت اشاره کرده است (قمی، همان: ۸۷-۸۶؛ فردوسی، ۱۳۷۴: ۱۹۷؛ عقیقی، ۱۳۷۴: ۳۲۸-۳۲۵؛ دریایی، ۱۳۸۳: ۹۵). در قم، این باورها در کشاورزی نمود عینی داشت؛ چنان‌که مردم روستای «سرم» برای جلوگیری از سرمازدگی محصولات، مهره‌ای جادویی را بر سر نیزه می‌بستند تا اثرات منفی تغییرات ناگهانی دما را دفع کنند (قمی، همان: ۸۶-۸۷). این داده‌ها نشان می‌دهد که جامعه قم با اتکا بر مجموعه‌ای از فناوری‌های فرهنگی، جادویی و آیینی، به مدیریت اقلیم، آب و منابع طبیعی می‌پرداخت.

برآیند این روایت‌ها تصویری از ساختار اجتماعی قم به دست می‌دهد که در آن، آب محور رابطه‌های سلطه، همکاری و منازعه است. همان‌گونه که در (جدول ۲) نشان داده‌شده، باورهای دینی و قدسی‌سازی آب، نقش مهمی در مدیریت بحران‌ها، ایجاد انسجام اجتماعی و تثبیت نفوذ اجتماعی گروه‌های بهره‌بردار ایفا می‌کرد. در نتیجه، آب محور پیوند سه حوزه اقتصاد، قدرت اجتماعی و باورهای دینی در قم بوده است. این نظام معنایی - چنان‌که (جدول ۳) نشان می‌دهد - به منزله یک «سامانه فرهنگی»، لایه‌های مادی، زمانی و مکانی مدیریت منابع را با لایه‌های دینی و آیینی پیوند می‌داد. افزون بر این، گروه‌های اجتماعی مختلف - نخبگان و مالکان از طریق کنترل منابع، کشاورزان با اتکای معیشتی به آب، و روحانیون، دعانویسان و شخصیت‌های مقدس مذهبی و اسطوره‌ای با بازتولید قداست آب - در شکل‌دهی به هویت فرهنگی آب سهیم بودند؛ تحلیلی که در (جدول ۴) نیز بازتاب یافته است.

جدول ۲. الگوی همبستگی و چرخه مدیریت آب در قم

۱۹۰ / بازنمایی جایگاه آب در تاریخ‌نگاری حسن قمی: ... / نظری ایلخانی آبادی و ...

جدول ۳. ابعاد سه‌گانه آب

مصادیق تاریخی	نقش و کارکرد	بعد
رودخانه اناریار (تقسیم شهر به دو بخش)، چشمه‌های مقدس (بشک چشمه)، «الماء غسان» در شعر حسان بن ثابت (الگوی مشترک)	شکل‌دهی به شهر و محلات و ایجاد مکان‌های مقدس	مکان
تیرگان و مناسک فصلی، برکت آب، سقای کربلا و «الماء غسان» (الگوی مشترک فرهنگی در تجربه مهاجرت و استقرار)	تنظیم تقویم زراعی و برگزاری آیین‌های جمعی	زمان (رویدادها و تقویم)
نظام "مستقه" و دیوان آب وقف آب برای اماکن مقدس ساخت و نگهداری قنات‌ها	تقسیم عادلانه آب، تطهیر و شفابخشی و مدیریت پایدار منابع	کنش (اقدامات و مناسک)

جدول ۴. سطوح تعامل انسان، آب و محیط در روایت‌های تاریخ قم

پیامد	نمونه روایت	لایه نمادین	لایه سیاسی	لایه مادی	گروه‌های انسانی
نظم اجتماعی و پایداری منابع	مرورودی، موبدالدوله بویه (قمی)، ۴۳-۵۳	ایزار مشروعیت	تثبیت اقتدار	ساخت و احیای کاریزها	نخبگان و حکام
بهره‌برداری پایدار، تداوم سنت‌ها	سعد بن مالک اشعری (قمی)، ۲۵۷-۲۴۷	نشانه کرامت	حفظ نفوذ و منزلت قبیله‌ای	نگهداری جوی‌ها و چشمه‌ها	مالکین محلی
انسجام اجتماعی و آگاهی زیست‌محیطی	آیین‌ها و جشن آب (قمی)، ۶۷-۶۹، ۸۳ (۸۲)	جشن‌ها و مراسمات	مشارکت در تقسیم و لایروبی	استفاده در زراعت و معیشت	کشاورزان و مردم
نظم اخلاقی و نهادینه‌سازی باورهای دینی	آیات قرآن و نقل روایت صولی تعیین عشر زمین‌ها (قمی، ۱۶۹)	آب؛ نعمت الهی و نماد زندگی	داوری در منازعات آبی	تنظیم زکات بر پایه‌ی منابع آبی	روحانیون و فقها

دعائویسان	استفاده از طلسم و مهره‌ها برای حفاظت از محصولات	غلبه بعد نمادین بر کنش سیاسی	مهار نمادین بلایا، آب به‌عنوان عنصر ماورایی	بلیناس (قمی)، ۸۶-۸۷)	تثبیت باورهای بومی و کاهش اضطراب
پادشاهان باستان	ساماندهی منابع آبی	تثبیت حکومت	تقدیس آب	کیخسرو و مراسم تیرگان (قمی، ۸۲-۸۳)	حفظ هویت ایرانی - اسلامی
قهرمانان مذهبی و اسطوره‌ای	نجات انسان از خشکسالی	الگوی ایثار و فداکاری آب	رمز کرامت و حیات	دانیال نبی، حضرت عباس(ع)، امام رضا(ع) (قمی، ۹۰، ۱۹۲)	اخلاق و هویت ایرانی - اسلامی

نتیجه

واکاوی تاریخ قم در روایت حسن بن محمد قمی نشان می‌دهد که آب، عاملی چندبُعدی در شکل‌دهی به ساختارهای اجتماعی و باورهای دینی بوده است. در بُعد مادی، آب زیربنای کشاورزی، اقتصاد محلی و نظام مالیاتی را تشکیل می‌داد و توزیع آن تعیین‌کننده قدرت و منابع بود؛ در بُعد سیاسی، کنترل قنوات و جریان‌های آبی ایزاری برای منزلت حاکمان و تثبیت ساختار قدرت و نفوذ اجتماعی محسوب می‌شد؛ و در بُعد نمادین و دینی، آب با باورهای قدسی، آیین‌های طهارت و نمادهای برکت پیوندی ناگسستنی داشت و نشانگر هویت جمعی و تقدس‌بخشی به زیست‌جهان ساکنان بود. مدیریت آب در تاریخ قم هم‌زمان با تحولات سیاسی و اجتماعی دگرگون شد: پیش از اسلام، منابع آب در اختیار خاندان‌های محلی ایرانی بود؛ با ورود اشعریان و تشکیل «دیوان آب»، توزیع آب سامان‌یافته‌تر شد؛ در دوره مویالدوله دیلمی، حکومت با اتکا به معتمدان محلی جریان آب را تثبیت کرد؛ و در ادوار بعدی، مدیریت منابع به شکل ساده‌تر و محلی ادامه یافت. در تمامی این دوره‌ها، باورهای دینی و آیین‌های مرتبط با آب - مانند قربانی برای چشمه‌زایی یا استسقا از طریق نمادهای مقدس - به‌عنوان بخشی از کنش اجتماعی، به بازتولید فرهنگ و انسجام اجتماعی کمک می‌کرد. در تاریخ قم، آب دارای ابعاد زمانی، فضایی و کنشی بود: جشن‌ها و تقویم‌های زراعی، آب را با چرخه‌ی

حیات و تقدس زمان پیوند می‌داد؛ رودها و چشمه‌های مقدس ساختار سکونتگاه‌ها و مرزبندی محلات را شکل می‌بخشیدند؛ و مناسک آیینی، هم‌زمان با تأمین نیازهای مادی، به استمرار باورهای فرهنگی و دینی در بستر محلی یاری می‌رساند.

این پژوهش با ارائه‌ی تحلیلی یکپارچه از تعامل انسان و محیط، دو نوآوری مهم دارد: نخست، نشان می‌دهد که تاریخ‌نگاری محلی در سده‌ی چهارم هجری، فراتر از گزارش رویدادها، ظرفیت تحلیل محیطی و فرهنگی را دارا بوده و نمونه‌ای پیشامدرن از «تاریخ‌نگاری محیط‌زیستی» ارائه می‌دهد. دوم، چارچوب تحلیلی چندبُعدی ارائه‌شده، قابلیت تعمیم به دیگر متون محلی و بهره‌گیری میان‌رشته‌ای در تاریخ، انسان‌شناسی و مطالعات محیطی را فراهم می‌آورد. در مجموع، تاریخ قم نه تنها گزارشی محلی، بلکه پنجره‌ای به درک شبکه‌های قدرت، اقتصاد و معناسازی آب در جامعه‌ی اسلامی نخستین است و مسیر پژوهش‌های آینده را در مطالعه‌ی تعامل انسان و محیط و مقایسه‌ی متون محلی هموار می‌کند.

فهرست منابع و مطالعات

قرآن کریم

- ابن حوقل، محمد. (۱۳۶۶). *سفرنامه ابن حوقل*. ترجمه و توضیح جعفر شعار. تهران: امیرکبیر.
- ابن خردادبه، عبیدالله بن عبدالله. (۱۳۷۱). *مسالك و ممالک*. ترجمه سعید خاکرند. تهران: میراث ملل.
- ابن رسته، احمد بن عمر. (۱۳۶۵). *اعلاق النفیسه*. ترجمه حسین قرچانلو. تهران: امیرکبیر.
- ابن فقیه، همدانی. (۱۳۰۲). *مختصر البلدان*. بیروت: دار صادر.
- ابودلف، قاسم بن عیسی. (۱۳۵۴). *سفرنامه ابودلف در ایران*. ترجمه ابوالفضل طباطبایی. تهران: انتشارات زوار.
- اصطخری ابواسحاق ابراهیم. (۱۳۷۳). *مسالك و ممالک*. ترجمه محمد بن اسعد بن عبدالله تستری. به کوشش ایرج افشار. تهران: سخن.
- افضل الملک، غلامحسین. (۱۳۷۹). *سفرنامه اصفهان*. به کوشش ناصر افشارفر. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- افندی اصفهانی، عبدالله بن عیسی. (۱۴۳۱ ق). *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*. تحقیق: احمد حسینی اشکوری. بیروت: مؤسسه تاریخ العربی.
- امیدیان، زینب. (۱۳۹۹). «جستاری در تاریخ آب و منابع آبی فارس بر اساس فارسنامه ابن بلخی». *همایش ملی آب، فرهنگ و پژوهش‌های علوم/انسانی*، ۷۳۴-۷۴۴.
- اومستد، ات آلبرت تن آیک. (۱۳۵۷). *تاریخ شاهنشاهی هخامنشی*. ترجمه محمد مقدم. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- الیاده، میرجا. (۱۳۷۲). *رساله در تاریخ ادیان*. ترجمه جلال ستاری، تهران: سروش.
- آقابزرگ تهرانی، محمد محسن. (۱۴۰۳ ق). *الذریعه الی تصانیف الشیعیه*. بیروت: دارالاضواء.
- بارتولد، و.و. (۱۳۵۰). *آبیاری در ترکستان*. ترجمه کریم کشاورز. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
- باسورث، کلیفورد ادموند. (۱۳۶۲). *تاریخ غزنویان*. ترجمه حسن انوشه. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- بلخی، ابوزید احمد بن سهل. (۱۳۹۶). *الاشکال*. به کوشش فرهاد وداد. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بویس، مری. (۱۳۷۴). *تاریخ کیش زردشت*. ترجمه همایون صنعتی زاده. تهران: توس.
- بیرونی، ابوریحان. (۱۳۹۰). *آثارالباقیه*. ترجمه: اکبر دانا سرشت. تهران: امیرکبیر.
- پاپلی یزدی، محمدحسین؛ لباف خانیکی، مجید. (۱۳۷۹). «نقش قنات در شکل‌گیری تمدن‌ها: نظریه‌ی پایداری فرهنگ و تمدن کاریزی». *مجموعه مقالات کنفرانس بین‌المللی قنات*. تهران: سازمان سازندگی و آموزش وزارت نیرو.
- پاپلی یزدی، محمدحسین؛ لباف خانیکی، مجید. (۱۳۷۷). «واحد تقسیم آب در نظام‌های آبیاری سنتی

۱۹۴ / بازنمایی جایگاه آب در تاریخ‌نگاری حسن قمی: ... / نظری ایلخانی آبادی و ...

- (فنجان). «تحقیقات جغرافیایی»، ش ۴۹ و ۵۰، ۴۷ - ۷۳.
- پورداد، ابراهیم. (۱۳۸۰). فرهنگ ایران باستان. تهران: اساطیر.
- تامپسون، جان بروکشایر. (۱۳۷۸). ایدئولوژی و فرهنگ مدرن نظریه اجتماعی انتقادی در عصر ارتباطات توده‌گیر. ترجمه مسعود اوحدی. تهران: مؤسسه فرهنگی آینده پویان.
- حدودالعالم من المشرق الی المغرب (۱۳۶۲). به کوشش منوچهر ستوده. تهران: کتابخانه طهوری.
- حضرتی، حسن. (۱۴۰۱). «توصیف فربه»، مهم‌ترین مسئولیت علمی مورخان از قدیم تا جدید». [DOI: 10.22051/hph.2024.45872.1701](https://doi.org/10.22051/hph.2024.45872.1701). ۱۳۵-۱۱۷، (۳۰)۳۲.
- خسروی، خسرو. (۱۳۵۲). نظام‌های بهره‌برداری از زمین در ایران از ساسانیان تا سلجوقیان. تهران: پیام.
- خلعتبری لیمایی، مصطفی. (۱۳۷۸). آب، آیین‌ها و باورهای مربوط به آن در فرهنگ عامه. تهران: صداوسیما جمهوری اسلامی ایران.
- خوارزمی، ابو عبدالله محمد. (۱۳۴۷). مفاتیح العلوم. تهران: افست.
- درکسلر، آندرناس. (۱۳۸۳). «تاریخ قم در قرون میانه (ابعاد سیاسی و اقتصادی)». ترجمه سجاد جعفریان. آینه پژوهش، ۱۵(۸۸)، ۵۳-۶۲.
- دریایی، تورج. (۱۳۸۳). شاهنشاهی ساسانی. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. تهران: ققنوس.
- دریچلر، اندرو. (۱۳۸۳). تاریخ قم در قرون میانه: ابعاد سیاسی و اقتصادی. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- دعبل خزاعی. (۱۳۷۶). دیوان دعبل. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- دوست‌خواه، جلیل. (۱۳۷۳). اوستا: کهن‌ترین سرودها و متن‌های ایرانی. تهران: انتشارات مروارید.
- دیاکونف، م.م. (۱۳۸۰). تاریخ ایران باستان. ترجمه روحی ارباب. تهران: علمی و فرهنگی.
- رضی، هاشم. (۱۳۸۰). پژوهشی در گاهشماری و جشن‌های ایران باستان. تهران: بهجت.
- رفعتی پناه مهرآبادی، مهدی. (۱۳۹۶). «تأثیر سیاست‌های کشاورزی دولت ایران بر بهره‌برداری از آب‌های زیرزمینی در دوران برنامه‌های عمرانی (۱۳۵۷-۱۳۲۷ش)». تاریخ اسلام و ایران، ۲۷(۳۵)، ۱۰۵-۱۲۸. [DOI: 10.22051/hii.2017.15954.1397](https://doi.org/10.22051/hii.2017.15954.1397).
- رنجبر، ابوالفضل. (۱۳۹۸). رود ناربار (درآمدی بر نظام‌های سنتی بهره‌برداری زراعی از آب و زمین در حومه شهر قم). قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- زینلی، بهمن. (۱۳۹۸). تاریخ‌نگاری محلی ایران در دوره اسلامی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- سمسار یزدی، علی اصغر؛ علمدار، محمدحسین. (۱۳۷۹). واژه‌نامه قنات. مجموعه مقالات کنفرانس بین‌المللی قنات. تهران: سازمان سازندگی و آموزش وزارت نیرو.
- عرب‌زاده، ابوالفضل. (۱۳۸۳). جغرافیای تاریخی قم. قم: نشر زائر.
- عفیفی، رحیم. (۱۳۷۴). اساطیر و فرهنگ ایران در نوشته‌های پهلوی. تهران: توس.
- فرای، ریچارد. (۱۳۶۳). عصر زرین فرهنگ ایران. ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: سروش.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۷۴). شاهنامه. تهران: قطره.

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۵، شماره ۶۶، تابستان ۱۴۰۴ / ۱۹۵

- فرونود، رضا. (۱۳۸۶). *اطلس تاریخی ایران از ظهور اسلام تا دوران سلجوقی*. تهران: نشر نی.
- فقیهی، علی اصغر. (۱۳۹۳). *تاریخ قم*. دانشنامه جهان اسلام. زیر نظر غلامعلی حداد عادل. تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- قزوینی، محمود. (۱۳۷۱). *آثار البلاد و اخبار العباد*. ترجمه جهانگیر میرزا قاجار. تصحیح میرهاشم محدث. تهران: امیرکبیر.
- قلقشندی، احمد بن علی. (۱۳۸۰). *جغرافیای تاریخی ایران در قرن نهم هجری*. برگرفته از کتاب *صبح الأعشی فی صناعة الإنشاء*. ترجمه محجوب الزویری. تهران: وزارت امور خارجه.
- قمی، حسن بن محمد. (۱۳۶۱). *تاریخ قم*. مترجم حسن بن عبدالملک قمی. به تصحیح سید جلال‌الدین طهرانی. تهران: توس.
- کاظمی، علی. (۱۳۸۹). *فرهنگ‌نامه تاریخ و تمدن قم*. قم: انتشارات دارالکتاب.
- کریستن سن، آرتور. (۱۳۵۱). *ایران در زمان ساسانیان*. ترجمه رشید یاسمی. تهران: ابن سینا.
- گربران، آلن و؛ شوالیه، ژان ژاک. (۱۳۷۷). *فرهنگ نمادها*. ترجمه سودابه فضایی. تهران: جیحون.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن ضحاک بن محمود. (۱۳۶۳). *تاریخ گردیزی*. تصحیح عبدالحی حبیبی. تهران: دنیای کتاب.
- گوردون ایست، ویلیام. (۱۳۹۲). *تاریخ در بستر جغرافیا*. ترجمه حسین حاتمی‌نژاد و حمیدرضا پیغمبری. تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
- گیرشمن، رومن. (۱۳۶۴). *ایران از آغاز تا اسلام*. ترجمه محمد معین. تهران: علمی و فرهنگی.
- لباف خانیکی، مجید. (۱۳۸۵). *نظام‌های تقسیم آب در ایران*. تهران: گنجینه ملی آب ایران.
- لمبتون، آن. (۱۳۶۲). *مالک و زارع در ایران*. ترجمه منوچهر امیری. تهران: علمی و فرهنگی.
- مادیسون، ف. و ساواژ اسمیت، ا. (۱۹۳۱). *ابزارآلات علمی*. ترجمه غلامحسین مازندرانی. تهران: کارنگ.
- ماسه، هانری. (۱۳۸۷). *معتقدات و آداب ایرانی*. ترجمه مهدی روشن‌ضمیر. تهران: شفیع.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). *بحارالانوار*. بیروت: مؤسسه الوفاء.
- محمودی بختیاری، علیقلی. (۱۳۵۸). *زمینه فرهنگ و تمدن ایران*. تهران: چاپ شرکت اف.
- مدرسی طباطبایی، سید حسین. (۱۳۶۴). *قم نامه (مجموعه مقالات و متون در باره قم)*. قم: کتابخانه نجفی.
- مشهدی نوش‌آبادی، محمد. (۱۳۸۴). «جغرافیای تاریخی منطقه کاشان در «تاریخ قم»». *کاشان‌شناسی*، ۱(۱)، ۸۸-۱۰۱.

مقدسی، محمد بن احمد. (۱۴۱۱). *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*. القاهرة: مکتبه مدبولی.

میرجعفری، حسین؛ اللهیاری، فریدون؛ بهنیا، عبدالکریم؛ چراغی، زهره. (۱۳۸۸). «بررسی نظریه خاستگاه قنات در ایران». *تاریخ اسلام و ایران*، ۱۹(۲)، ۷۹-۱۰۲. DOI: 10.22051/hii.2014.736

۱۹۶ / بازنمایی جایگاه آب در تاریخ‌نگاری حسن قمی: ... / نظری ایلخانی آبادی و ...

- نائینی اردستانی کچوئی قمی، محمدعلی بن حسین. (۱۴۲۳). *انوار المشعشعین*. تحقیق: محمدرضا انصاری قمی. قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله‌العظمی مرعشی نجفی.
- نائینی، میرزاعلی خان. (۱۳۸۲). گزارش کویر سفرنامه صفاء السلطنه نائینی. تهران: اطلاعات.
- نخجوانی، محمد بن هندو شاه. (۱۳۵۵). *صحاح‌الفرس*. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- نظام‌الملک، ابوعلی. (۱۳۴۸). *سیاست‌نامه*. به کوشش جعفر شعار. تهران.
- هینلز، جان. (۱۳۸۳). *شناخت اساطیر ایران*. ترجمه محمدحسین باجلان فرخی. تهران: اساطیر.
- یاقوت حموی. (۱۹۹۵). *معجم‌البلدان*. بیروت: دار صادر.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب. (۱۹۶۰). *تاریخ یعقوبی*. بیروت: دار صادر.
- Bosworth, C. E. (1991). "Some Remarks on the Terminology of Irrigation Practice and Hydraulic Constructions In the Eastern Arab and Iranian Worlds in the Third-fifth Centuries A.H.," *Journal of Islamic Studies*, 2:1 pp. 78-85.
- Chauveau, M. (2001). *Les qanates dans les ostraca de Manawir*. Paris: Séminaire tenu au Collège de France, Persika 2.
- Abū Yūsuf, Y. (1921). *Le livre de l'impôt foncier: (Kitāb al-Kharāğ)*, (Edmond Fagnan, Trans.). Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Lambton, K. S. (1948). An Account of the Tārīkhi Qumm. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 12(3-4), 586-596. [DOI:10.1017/S0041977X00083154](https://doi.org/10.1017/S0041977X00083154)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی